НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 97 (17045)

2005 чылдың сентябрь 1, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 20.00
Садар өртээ – 3 рубль.

РЫНОК ХАРЫЛЗААЗЫ ХӨГЖҮП ТУРАР

«ТываЭкспо-2005» деп регионалдар аразының II-ги бүдүрүлге ярмарка-делгелгези бистиң республикага болуп эрткенин билир болгай бис. Аңаа улуг ажылды чорудуп эрттирген организастыг комитеттиң даргазының оралакчызы болуп киришкен, Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер яамының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Людмила Кимовна Салчактан бистиң корреспондентивис интервью алган.

— Людмила Кимовна, «ТываЭкспо-2005» деп регионалдар аразының II-ги бүдүрүлге ярмарка-делгелгезинге кайыын-кайыын, каш бүдүрүлге кээп киришкенил? База ук ярмарка-делгелгени эрттиргениниң кол сорулгазы чүдел? Номчукчуларга чугаалап берип көрүңерем.

— Аңаа Новосибирск, Бердск, Новокузнецк, Красноярск, Абакан, Черногорск хоорайлардан база кожавыс Моолдан, Тыва Республиканың Кызыл, Ак-Довурак хоорайлардан, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Тожу, Тес-Хем, Таңды кожууннардан шупту 61 бүдүрүлгелер киришкен. **Оларның 87 хуузу биче бизнестиң бүдүрүлгелери болгаш хуу сайгарлыкчылар болган.** «Тыва-Экспо» ярмарка-делгелгениң чыл санында информастыг баазазы байып база хөгжүп, аңаа кииришкирер бедик шынарлыг продукция бүдүрүп, хереглекчилерниң делгем рыногунче кирип, оларның хүлээп көрүүшкүнүн чедип ап турар бүдүрүлгелер көвүдээн. Ол иштики рынокка, экспортка-даа улуг ужур-дузалыг.

Ярмарка-делгелгени янзы-бүрү: республика, регионалдар аразынга, делегей чергелиг деңнелдерге эрттирип турарының кол сорулгазы чаңгыс – хереглекчилерниң сонуургалынга дүүштүр тус чер бүдүрүлгелериниң амгы рынок экономиказында чижилгеге арга-мергежилин бедидери болгаш бараан бүдүрер бүдүрүлгелерниң ажылының шынарын экижидер байдалды тургузары, амгы рынок экономиказының хамаарылгаларынга бүдүрүлгелерниң быжыг туруштуг чоруун чедип алыры, тус черниң бүдүрүлгелериниң бедик шынарлыг бараннарының дугайында медээлерни хөй-ниитиге, хереглекчилерге чедирери болгаш оларның чедиишкиннерин чыылганнарга көргүзери. Ол бүгү бүдүрүлге бараннарының шимчээшкининге регионалдар аразынче, делегей деңнелинче үнер арганы бээр ужурлуг.

— Аңаа кандыг эки түңнелдер чедип алдынганыл?

— Ярмарка-делгелгениң ажылының түңнелинден билдингенибиле алырга, бараан саарылгазының чоокшулаткан түңү 1,5 млн. рубль болган. Ол эрткен чылга деңнээрге, 3 катап хөй болганы ол. Кады ажылдажылга дугайында 400 чөпшээрежилге, 216 керээ чардынып, 64,5 млн. рубль түңге протоколдар тургустунган. Ол эрткен чылгы «Экспо-Тыва-2005» ярмарка-делгелгеге деңнээрге, 10 катап хөй болган.

Тыва Республиканың бүдүрүлгелери-биле хөй керээ чарган өске регионнардан келген бүдүрүлгелерни адаарга мындыг. Тудуг бизнезинге чурттаарынга эптиг коттедж бажыңнар тударынга Новосибирск хоорайда **«НиНОВАКС» ААН**-биле инвестиция талазыбиле ажылга керээлерни чарган. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгаларга продукциялар дээш Новосибирск областың Бердск хоорайда **«Норма-строй»** деп фирмабиле керээлер чардынган. Ук бүдүрүлгениң продукциязынга республиканың чурттакчыларыдаа, тудуг организациялары-даа сонуургалдыг болуп, 1,0 млн. рубльге 2 керээ чардынган. Кургаг тудуг холумактары бүдүрер биче бүдүрүлгени организастаарының талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Улуг сонуургалды **«Энерготэк» ААН**-ниң продукциялары оттурган. Кызыл кожуундан бир бүдүрүлге траншей чокка канализация чорударынга ооң-биле керээ чарып алган. Ол фирма котельнаяларга, суг-биле чылыдар чылыг хандырылгазынга, төп одалгага, канализация болгаш тренаж кылырынга сордурар механизм тургузугларын, сордурар механизмнерни (насостарны) бүдүрүп үндүрүп турар.

Оон ыңай Черногорск хоорайдан **«Сывел плюс»** деп лактыг будуктар бүдүрер завод 8 организация-биле лактыг будуктар продукцияларын дорт эккеп бээр керээлерни чарган. Черногорск хоорайдан «Сибэнерго» ААН республиканың 20 бүдүрүлгези-биле чылыг солуштурар дериг-херексел, суг изидер, бустуг котелдар септээр, бүдүрер талазыбиле керээлерни чарган. Оон-даа ыңай Новосибирскиниң **прибор кылыр заводу**, Абакандан **«Тэо-Хим», «МаВР» АПК,** Новосибирск хоорайдан **«Климатика»** деп компания бистиң республиканың бүдүрүлгелери-биле керээлерни чарган. **«Корс»** деп идик бүдүрер фабрика-биле ооң продукциязын бүдүрген өртээнден 25 хуудан эрттир өстүрбейн садар тускай идик салбыры организастаар дугайында чугаа чедиишкинниг болган. «Корс» бүдүрүлгезин моол өңнүктер Моолга болур ярмаркаже чалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Албан медээзи

БЕЛЕТКЕЛДИҢ ХЫНАЛДАЗЫ

Россия Федерациязының Чазааның социал хөгжүлде болгаш долгандыр турар бойдусту камгалаар департаментизиниң директору С.В. Калашников вторникте, август 30-де, бистиң республикада чедип келген. Федералдыг төптүң төлээзиниң сургакчылап келгениниң сорулгазы — чуртта боттандырып турар калбак масштабтыг реформаларны эрттиринге Тыва Республиканың белеткелин хынаары болур.

Дүүн Тыва Республиканың Чазааның Бажыңынга Ш.Д. Ооржактың даргалааныбиле республиканың яамыларының, ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының С.В. Калашников-биле ажылчын ужуражылгазы болуп эрткен. Аңаа №№ 122 болгаш 131 Федералдыг хоойлуларны амыдыралга боттандырарының чоруп турарының дугайында чугаа болган. Сергей Вячеславович тус чер ботбашкарылгазының реформаларының эрге-хоойлу нормаларының, саң-хөө болгаш материал хандырылгазының айтырыгларын болгаш катап тургустунган административтиг-девискээр тургузугларынга кадрлар белеткелиниң, өнчү-хөреңгини аңгылаарының база бүрүн эргелерни дамчыдып бээри канчаар чоруп турарын сонуургаан.

Россия Чазааның төлээлекчизиниң сонуургаан бүгү айтырыгларынга долу медээлерни берген. №131 Федералдыг хоойлуну республикага боттандырар 56 хемчегниң 31-и күүсеттинген. Чүгле август айның дургузунда эрге-хоойлуның нормативтиг 22 актыларын хүлээп алган. Россияның Чазааның сүмелээни 72 шактыг өөредилге программазынга план езугаар 560 кижини өөредир тургаш, тус чер ботбашкарылга органнарының 712 албан-дужаалдыг кижизин өөреткен. Өнчү-хөреңгини аңгылаар болгаш үндүрүг онаар баазаны тодарадыр сорулга-биле өнчү-хөреңги объектилерин даңзылаар, чурттакчылыг суурларның, аңгы-аңгы өг-бүлелерниң социал-экономиктиг паспорттарын тургузар ажылды чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак реформаларны боттандырарынга хамыктың мурнунда саң-хөө хандырылгазыбиле холбашкан кызыы черлер барын демдеглээн. Черниң кадастр өртээн чорударынга, шимчевес өнчү-хөреңгиниң рынок үнезин тодарадырынга, катап тургустунар администрацияларның материалдыг хандырылгазынга эвээш эвес акша-көпеек херек болуп турар. Федералдыг хоойлужудулгада чедир кылдынмаан үүлдер бергелерни тургузуп турар. Россияның өске регионнарының таваржып турар бергелери республикада бар, оларның дыка хөйүн федералдыг деңнелге шиитпирлээри чугула.

№122 Федералдыг хоойлунуң күүселдезин чугаалажып турар үеде чиигелделер ап турар хамаатыларның байдалын экижидер хемчеглер алдынып турзадаа, бүгү чуртта ышкаш республикада монополистерниң тургусканы тарифтерниң дүрген өзүп турары-биле оларны «чип» турарын демдеглээн. С.В. Калашников хамаатыларны чиигеткен өртектиг эмнер-биле хандырылгазын чугаалап тура, «РОСТА» хааглыг акционер ниитилели берген чагыгларны долузу-биле хандырар хүлээлгелиг, оон өске чугаа турбас деп айыткан.

Ужуражылга доозулган соонда РФ-тиң Чазааның департамент директору «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынга чораан, хоорайның бир аптеказынга баргаш, чиигелделиг рецептилер-биле эмнерни берип турары-биле танышкан болгаш өске-даа албан черлеринге барган.

Юрий ВЛАДИМИРОВ.

СЕНТЯБРЬНЫҢ БИРИ-БИЛЕ!

«Бир-ле дугаар бирги классче...»
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотоэтюду.

Сентябрьның бири келген. Чаа өөредилге чылын уткаан баштайгы коңганың өткүт үнү бөгүн ажы-төлүвүстү школаларже кыйгырып тур. Байырланчыг шак бо хүн эң баштайгы школаның эжиин ажып келген биргиклассчыларга болгаш доозукчу 11-ги классчыларга уттундурбас хүн болуп артар. Бөгүнгү коңганың чаңгызы оларга кеззэ назыда төрээн школазын, ынак башкыларын сагындырып артар.

Республиканың школаларынче сентябрь бирде 62860 өөреникчи өөренип кирер. 176 чырык, чараш школалар оларны хүлээп алырынга белен.

Сентябрьның бири — бистиң ажы-төлүвүске чүгле өөрүшкүнүң, өөредилгениң байырлалы болзун!

Бесланның № 1 школазынга болган дерзии дээрбечилерниң өлүмнүг үүлгедии дег айыыл-халап кажанда-даа, каяа-даа катаптавазын! Ону болдурбас дээш ада-иелер, башкылар, бүгү чон серемчилеливисти күштелдирээлиңер. Өөреникчи оолдар, кыстарның сагышсеткилин чүгле өөрүшкү долуп турзун!

Чаа өөредилге чылыбиле уруглар, эргим башкылар!

РЫНОК ХАРЫЛЗААЗЫ ХӨГЖҮП ТУРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

—Людмила Кимовна, «Тыва-Экспо-2005» деп ярмарка-делгелгени организастаарынга эки киришкен организацияларны, шаңналдыг чер алган бүдүрүлгелерни адап көрүнерем.

—Ук ажылды организастаарынга эки киришкени дээш дараазында: даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш инвестиция, инновация политиказының талазыбиле агентилелди, хуу саарылга хөгжүлдези болгаш амыдырал хандырылга, Садыг яамызын, Үлетпүр, көдээ ажыл-агый яамыларын, республиканың эртем-инновация төвүн демдеглеп каары артык эвес.

«Национал езу-чаңчылдарны сайзырадыры база ховар технологияны бараан бүдүреринге катап тургузары» деп номинацияның дипломнары-биле Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан даш чонукчузу Сергей Хомушкуевич Кочаа, Тес-Хем кожуундан «Чодураа» КУБ, Таңдының Межегейден ус-тывышчы Максим Очур-Бадыевич Лопсан, кызыл дипломнар-биле Кызыл хоорайдан ус-тывышчы Алла Степановна Русакова, «Чаян» деп хуу ажыл-агый тускай дипломнар-биле тус-тус шаңнаткан. **«Салгал дамчаан ус-шевер, ус-дарган кылыгларны, уран чүүлдүң национал хевирлерин сайзырадыры-биле уламчылааны»** деп номинацияның дипломнары-биле Вячеслав Доңгактың фондузунуң даараныр мастерскаязы, «Суй-Белек» КУЭБ, Сүт-Хөл кожуунда «Игил» деп эртем езу-биле национал хөгжүм херексели кылып турар мастерская, тускай дипломбиле «Тожу» деп ателье шаңнаткылаан.

«Чаа технологияны нептереңгей ажыглап, хереглел рыногунуң бөгүнгү амыдыралын дидими-биле баштай-ла шиңгээдип алганы дээш» деп номинацияның дипломнарын Кызыл хоорайдан «Урянхай» ААН, «Фрактал» ААН, Новосибирскиден «Климатика» деп фирма, тускай диплом-биле Кызыл хоорайда Бай-Хаакская кудумчузунда коттедж суурнуң македин кылган, Москвада тудуг-архитектура колледжизинің студентизи Айдыс Андреевич Часкын тус-тус алгылаан.

«Бүзүрел. Бизнеске бүзүрелдиг демниг кады ажылдажылга дээш» деп номинацияның дипломнары-биле аалчыларывыс Новосибирскиден «Северянка» деп фабрика, «Корс» ХАН идик фабриказы, Кызылдан «Тува-Текс» ААН, тускай дипломнар-биле Черногорскиден «Сывел плюс» ААН, Новокузнецкиден «Металлоштамп» олар шаңнаткан.

«Делгелгеге бодунуң бүдүрген продукциязын хереглекчилерге эң тергиин бараалгатканы-биле оларның чайгылыш чок үнелелин чаалап алганы дээш» деп номинацияның дипломнарын «Кызылдың дааранылга фабриказы» КУБ, «УПП ВОС» ААН, Красноярск «Покров» ААН, тускай диплом-биле Моолдуң Эрдэнэт хевис фабриказы шаңнал кылдыр алгылаан.

Бирги чергениң дипломнары-биле Кызылдан «Саян-Сервис» ААН, «Тыва сүт» КУБ, «Ампир» деп дизайн-мастерская, Тыва Республиканың ус-тывыш палатазы, Абакан хоорайдан «МаВР» АПК олар шаңнаткылаан.

— Кандыг-бир улуг ажылды кылып доосканда, аңаа хамаарыштыр кандыг-бир чаа көрүш тургустунуп кээр болгай. Республиканың бүдүрүлгелерин чаа деңнелче көдүреринге шиитпирлээр ужурлуг кандыг чаа айтырыглар бар ирги?

—Тыва Республикага ярмарка-делгелгени сайзырадырының сорулгаларынга хамаарыштыр тускай концепция хүлээп алыры чугула апарган. Кызыл хоорайга тускайлаттынган делгелге төвүн организастаары негеттинип турар. Оон ыңай рекламалыг бизнести хөгжүдүп, ооң янзы-бүрү хевирлерин ажыглап, хереглекчилерге бүдүрүлге бараннарының ажыктыг, онзагай талаларын тайылбырлап, чижилге, адааннажылга рыногун төлептиг болдурарын чедип алыр. Ук негелделер амгы үеде бизнестиң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннары болур. Бо талазы-биле сайгарлыкчылар болгаш бараан бүдүрүкчүлериниң аразынга семинар-өөредилге эрттирери эргежок чугула-дыр деп бодап тур мен.

Бо болуп эрткен ярмарка-делгелгеге база ол дөргүлүг өскедаа делгелгелерге республикада үндүрүп турар чамдык онзагай бараан хевирлерин, бойдузувус байлаан чедип делгеп, бараалгадып шыдавазывыс хомуданчыг бооп турар. Чамдык тус черлериң бот-башкарылга органнарының удуртукчуларының база улуг, биче, ортумак бүдүрүлгелериң идепкейлиг киржилгези эвээш бооп турар. Ол ышкаш Тыванын садыг-үлетпүр палатазының республикага, регионнар аразынга бүгү-ле болуп турар ярмарка-делгелге ажылдарынга идепкей, онзагай киржилге, сонуургал чогун демдеглекседим. Ындыг четпестер турза-даа, рынок харылзаазы республикада бедик темпилиг хөгжүп турарын «ТываЭкспо-2005» ярмарка-делгелге көргүскен.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

Мөген-Бүренниң малчыннарында

ЧҮСТЕН-НЕ 82 ХУРАГАН

Агаар-бойдузу ширин Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгези (ККБ-зи) хойну, өшкүнү, сарлыкты өстүрүп турар республиканың мурнакчы ажыл-агыйларының бирээзинге хамааржыр. Эрткен кыжын маңаа хар кылын чагган, кончуг соок болган, мал кыштаглаашкынынга улуг бергелер таварышкан. Ынчалза-даа бодунуң херээнге сагыш-сеткилинден бердинген малчыннарның шудургу күш-ажылының ачызында малды кыштан хүр ажырар бүгү-ле хемчеглерни алганындан улуг когаралга таварышпаан. Ажыл-агыйда 20 муң ажыг шээр мал бар, ооң 12 муң ажыы төрүүр. Чүс баш төрүүр кыс малга онааштыр 82 хураган, анайны менди доруктуруп алган. Бо дээрге кончуг берге кышта багай эвес көргүзүг болур.

Каттышкан бүдүрүлгениң №1 хойжу бригадазының бригадири Белек-оол Хайыгырбаевич Саая чоокта чаа болуп эрткен Наадымга киржип чораан. Аңаа ужурашкаш, ажыл-ижин сонуургап айтырган мен.

—Кыш кончуг соок, хар кылын чагган, берге кыш-даа болган болза, көргүзүглеривис эрткен чылдардан дудак чок болду. Ол чүл дээрге, хойжуларның чаңгыс баш хой-даа, хураган-даа хоратпас дээш дүн-хүн дивейн, уйгудыш чок кызымак ажылдаанының түңнелинден болду. Ол ышкаш ажыл-агыйның удуртукчузу Өшкү-Саар Ооржак мал кыштаглаашкынында бергелерни ажып эртер дээш дүрген хемчеглерни алганы ажыктыг болган — деп, бригадир чугаалап олурду.

Хойжулар чайын малын эки семиртип алырынче, күскү, кышкы, часкы үелерде оларның одарын, суггадын шын таарыштырарынче сөөлгү үеде кичээнгейни салып турары, ооң баш санын менди камгалаарынга, тарып боозадылганы эрткен чылын эки организастааны чаш төлдү хөйну алырынга салдарны чедиргенин ол тайылбырлады. Боттарының онаашкан херээнге бердинген мурнакчыларның саны чыл келген тудум-на өзүп орар, олар малдың баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер херекке улуг үлүүн киирип турарлар. Оларга Светлана Салчак, Бичи-кыс Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр, бо хойжулар чылдың-на чүс баш төрүүр хойга онааштыр 90-дан өрү 100 баш ажыг хураганны менди доруктуруп ап турарлар.

ККБ-ниң дирекциязы малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш доктаамал сагышты салып турар. Малдан алган продуктуларны саткаш, оон киирип алган орулгазы-биле малчыннарның шалыңын төлеп берип турар болу берген. Оон аңгыда, чугула херектиг аъш-чем аймаан бээрин чурумчуткан.

Бригадада 20 малчын өг-бүле бар, оларның кол нуруузу аныяктар, ону бригадир мактаар болду. Чүге дээрге, сөөлгү чылдарда аныяктар көдээниң чурттакчызы кижиге малчыннаарга ажыктыг, ажык орулганы оон эвээш эвести киирип алыр, тодуг-догаа чурттап болур деп чүвени биле бергеннер, ынчангаш малчыннаар күзелдиглерниң саны көвүдээн. Бригаданың улуг назылыг кадарчылары 40-50 хире харлыг болуп турар.

Амгы үеде бригаданың ажылышчилери малдың чайгы семиртилгезинче, кышка хынамчалыг белеткелче салган. Ажыл-агыйның девискээринде сигенниң үнүжү багай эвес, ооң кезилдезинче малчыннар кирген, кыштагларын септеп турарлар. Келир кыштаглаашкынга белеткелдиг ужуражыр дээш бригаданың малчыннары ажылдап турарын бригадир түңнелинде чугаалады.

ОН ЧЕДИ ЧЫЛ ХОЙЖУЛААН

Светлана Салчак биче чажындан мал аразынга өскен кижи болгаш оларны ажаарынга, азыраарынга кончуг ынак, ынчангаш малчын мергежилди шилип алган. «Мөген-Бүрен» каттышкан бүдүрүлгеге хойжулап эгелээнинден бээр он чеди чыл четкен. Бо үениң дургузунда мал ажылының чажыттарын шиңгээдип алган, ажыл-агыйның мурнакчы хойжузу болу берген. Сөөлгү он чылда улаштыр чүс баш төрүүр хойга онааштыр чүс ажыг чаш хураганны менди доруктуруп алган. Шак ындыг көргүзүгнү чедип ап турар малчыннар ховар. «Наадым—2005» болуп турар үеде Сватлана Эне-Бижиевна Салчакка ужуражы бергеш, чыл бүрүде төрүүр хоюнуң баш санын, хөй хураганнарны менди доруктуруп ап турарының чажыттарын айтырган мен.

—Кандыг-даа ажылды чедиишкинниг кылыры кижиниң онаашкан херээнге сагыш-сеткилинден бердингенинден, орта мергежээнинден улуу-биле хамааржыр деп билип чоруур мен. Мал ажылы дээрге кончуг-ла харыысалгалыг ажыл, хүндүс-даа, дүне-даа ынаар доктаамал кичээнгей салбас болза хоржок. Ынчангаш харыысалгалыг болуру кончуг чугула — деп, чугаазының эгезинде ол тайылбырлады. Хойнуң чайгы, күскү семиртилгезинче, одарын, суггадын чайгы-даа, кышкы-даа үелерде шын таарыштырарынче, эдержилгени азы тарып боозадылганы шын организастаарынче онза кичээнгейни салыр малчын болду. Чайын хоюн сериин тайгаларже боттаңнап, кадарып үндүре бээр, ынчан хой эки семириир. Хойнуң төрүүрүн чылдың таарымчалыг үезинде шилип алырын база чугула көрүп турар. Март айда хойну оолдадыры бо девискээрге кончуг таарымчалыг болганын чугаалап олурду.

Хойнуң баш санын өстүрер, чаш төлүн онча-менди камгалап алыр дээш, Светлана Эне-Бижиевна зооветеринарлыг чурумнар езугаар ажылдап турар кижи-дир деп чүвени ооң тайылбырындан билип алдым. Шак мынчаар бодунуң онаашкан херээнче сагыш салып чоруур тура-соруктуг, эрестиг, кежээ кижи чедиишкинниг болбайн канчаар. Ооң күш-ажылчы чедиишкиннерин Тыва Республиканың Чазаа бедии-биле үнелеп көргеш, 2001 чылда «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан. Бо чылын малчынның ажыл-ижин база үнелеп көргеш, республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының хүндүлел бижиин, акша шаңналын тывыскан.

Малчын бодунуң чурттап орар өөн ырак Мөген-Бүренден көжүрүп келгеш, республиканың өглер делгелгезинге кииришкирген. Өгну боттарының салып, даарап алган ак кидизи-биле шыпканы, дериг-херекселдерин эки каастап, быжырымчалыг кылганы-биле онзаланып турар. Көрүлдеге хойжунуң өө ийиги черни алгаш, 50 муң рубль-биле шаңнаткан.

Светлана Эне-Бижиевна амгы үеде хоюн эки семиртип, сиген белеткелин чорудуп, кыштаглаашкынга белеткенип турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Парлалга конференциязы

СОЦИАЛ ДУЗА ХЕМЧЕГЛЕРИ ДЕП ЧҮЛ?

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры 122 дугаарлыг Федералдыг хоойлунуң күүселдезиниң талазы-биле парлалга конференциязын август 30-де эрттирген.

Парлалга конференциязын РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының эргелекчизи Б.А.Тугур-оол удуртуп эрттирген. Конференцияга Пенсия фондузунуң специалистеринден аңгыда, ук хоойлунуң күүселдезинге хамаарылгалыг албан черлери ТР-ниң Албан эмчи камгаладылга фондузу, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Социал камгаладылга фондузу, ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы болгаш Кызыл хоорайның социал камгалал килдизинден специалистер киришкен.

122 дугаар Федералдыг хоойлу 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күш кирип, амыдыралга боттанып эгелээнинден бээр таптыгла 8 ай болган. Чурт иштиниң 45 аңгы категорияга хамааржып турар хамаатылары «чаа хевирниң» чиигелделерин ап турар болза, бистиң республикада 20 категорияның хамаатылары чиигелделерни ап турар. Федералдыг даңзыже республиканың 29117 чурттакчызы кирип турар. Оларның саны дайын хоочуннарының саны-биле өспүшаан.

Чиигелде алыр эргелиг хамаатылар ай санының акша төлевиринден аңгыда, социал дуза хемчеглерин алыр эргелиг. Конференцияга специалистер «социал пакетке» хамаарыштыр тода тайылбырны кылган болгаш журналистерниң айтырыгларынга харылаан.

«Социал пакет» деп чүл? Ол дээрге, чамдык социал дуза хемчеглериниң чыындызы болур. Аңаа халас немелде эмчи дузазы болгаш эмчиниң бижии-биле халас эм-таңны алыры, эмчиниң шынзылгазы-биле санаторий, курорт черлеринге халас эмненири, ынаар чедерде болгаш дедир келирде, транспортка халас чорууру хамааржып турар.

«Социал пакетти» кымнар ажыглап болурул? Ону федералдыг даңзыже медээлери кире берген хамаатылар ажыглап болур, оларга дайын инвалидтери болгаш оларга деңнеп каан хамаатылар; Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш оларга деңнеп каан хамаатылар; өске дайынның хоочуннары, чок аппарган (мөчээн) дайын инвалидтериниң Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш дайын хөделиишкиннериниң хоочуннарының өг-бүлелериниң кежигүннери; шупту бөлүктерниң инвалидтери; инвалид болган уруглар; Чернобыль айыыл-халавынга таварышкан болгаш оларга деңнеп каан хамаатылар хамааржыр.

«Социал пакетче» кирип турар социал дуза хемчеглерин ажыглаарда чүнү канчаарыл? Халас эм-таңны алырда, хамааты кижи баштай эмнеп турар эмчизинге баар ужурлуг. Эмчи аарыг кижиниң кадыының байдалы-биле херек эмге тускай шынзылга (рецепт) бижип бээр. Эмчиниң рецептизин езугаар аптека халас эм-биле хандырар.

Эмчиниң тускай 070/У формалыг шынзылгазы-биле Социал камгаладылга фондузунуң төлээлери санаторий, курорттарже барып эмненир путевканы бээр. Бо шынзылганы хамаатыларга чүгле кадыының байдалы, эмчи көргүзүглери-биле бээр. Путевка-биле кады тускай документ көргүстүнген. Ол документ-биле аайдедир орук өртээ халас болур.

«Социал пакеттиң» өртээ «Күрүнеиң социал дуза чедиреринин дугайында» Федералдыг хоойлунуң 6.5 үүлүнде «социал пакетче» кирип турар дуза хемчеглерин боттандырары-биле ай санында 1 кижиге 450 рубль чарыгдаттынып турарын бижээн. Ынчалза-даа социал дуза чедирилгези бо хемчээл-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Ол дээрге, ортумак хемчээл болур. Аарыгның байдалы-биле аар өртектиг эм негеттине берзе, хамааты кижини өртээнден хамаарылга чокка ол эм-биле хандырар ужурлуг.

(Уланчызы 4-кү арында).

Тус чер бот-башкарылга реформазы

КАДРЛАР БЕЛЕТКЕЛИ — БИРГИ ЧЕРДЕ

Россияның Күрүне Думазының ээлчеглиг хуралынга тус чер эрге-чагыргаларының системазын эде организастаарының шилчилге цезин узаткан. Ол дээрге "Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлунуң күүселдези билдинмес цеже соңгаарлаттынганы эвес болур. Белен черлерге ол 2006 чылдан эгелеп күш кирер (Новосибирск облазы ышкаш регионнарда реформаның шенелдези 2005 чылдан эгелээн). Федерацияның бүгү субъектилериниң чурттакчылары 2008 чылга чедир бодунуң региону, хоорайы, сууру, кварталы, бажыңының салымы дээш харыысалгалыын билген турар ужурлуг. Баш удур көрдүнгени-биле алырга, девискээрлериниң айтырыгларын шиитпирлээринге чугула черни тус черлериниң эрге-чагыргалары ээлеп турар. Эде организастаашкын соонда Россияга 12 муң эвес, 25 муң муниципалитет турар. Ынча хөй бедик мергежилдиг кадрларны кайыын алырыл?

Сибирь федералдыг округ муниципалдыг реформаның белеткел чадазында кадрлар белеткелинче улуг кичээнгейни салып турар. РФ-тиң Президентизиниң Сибирьде Бүрүн эргелиг төлээзиниң киржилгези-биле Красноярскиге болган координация чөвүлелиниң хуралынга кадрлар политиказының айтырыгларын чугаалашкан. РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчызы Сергей Черданцевтиң башкарылгазы-биле ийи хүн дургузунда болган бо хуралдың киржикчилери Сибирь федералдыг округтуң тус чер бот-башкарылгазында албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның профессионалдыг мергежилин эде белеткээр болгаш бедидериниң айтырыы база Сибирь регионунга кадр политиказын боттандырарының өске-даа талаларын сайгарып чугаалашкан.

Округта муниципалдыг албан-хаакчыларның белеткели кандыг чоруп турарынга хамаарыштыр чугаалап бээрин Сергей Черданцевтен дилээн бис.

— Сергей Михайлович, координация чөвүлелиниң Красноярскиге болган хуралынга ооң киржикчилери муниципалдыг албан-хаакчыларның белеткелиниң талазы-биле кезек үеде кылып чоруттунган ажылдар түңнелдерин үндүрген болгай. Бо угланыышкын-биле үү кылдынганыл?

— Округтуң Федерациязының субъектилериниң дээди албан-дужаалдыг кижилериниң оралакчылары болгаш Сибирьниң дээди өөредилге черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле март 10-да болган хурал үезинде-ле муниципалдыг тургузугларның баштыңнары, албан-хаакчыларын өөредип белеткээриниң талазы-биле ажылдарны кыска хуусаада күүседирин көрүп турар кады ажылдажылганың планы хүлээп алдынган. План сырый, ынчалза-даа чиге күүселдениң түңнелинде боттанып болур.

РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашниниң даалгазын езугаар Федерацияның субъектилериниң киржилгези-биле муниципалдыг тургузугларның баштыңнарынга электроннуг хевирге өөредилге ному ажылдап кылдынган. Ол ном муниципалдыг тургузугну удуртуп-башкарының практиктиг ажылдарын боттандырарының талазы-биле "стол ному" хевирлиг.

Муниципалдыг кадрлар белеткелиниң айтырыы чугула дээрзин Сибирь федералдыг округтуң чөвүлелиниң апрель 22-де Кемеровога болган хуралы база бадыткаан. Ында, хуралдың шиитпиринде, тус чер бот-башкарылгаларының албан-дужаалдыг кижилериниң өөредилгезин регионнарның чагырга даргаларынга (губернаторларга) боттарының хайгааралынга алырын сүмелээн. Муниципалдыг тургузуг бүрүзүнүң баштыңы албан-дужаалынга олурар бетинде албан өөредилгезин эрткен турар. Оон аңгыда, девискээрлериниң удуртукчулары тус чер бот-башкарылгаларын оргтехника-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни алыры чугула.

— Сибирь федералдыг округка тус чер бот-башкарылгаларының чеже албан-дужаалдыг ажылдакчыларын белеткээр ужурлугул?

— Айыттынган кыска хуусаада 24 муң кижи: муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органнарының даргалары, баштыңнары болгаш оларның оралакчылары база тус чер чагыргаларының специалистери өөредилгени эрткен турар ужурлуг.

Оларның чартыындан хөй кезиин көдээ черлериниң албан-дужаалдыг кижилери болгаш муниципалдыг албан черлериниң ажылдакчылары тургузуп турар.

— Силернии-биле алырга, кадрлар белеткелинге кандыг бергедээшкиннер туруп болурул база оларны канчаар шиитпирлезе чогуурул?

— Ниитизи-биле ажыл элээн күжениишкинниг чоруп турар. Июль 5-тиң байдалы-биле алырга, херек чагыгның үштүң бир кезии азы 8 муң ажыг кижи өөредилгени эрткен. Муниципалдыг кожуннарның баштыңнарын белеткээр ажыл эң идепкейлии-биле чоруп турар, оларның чартык кезии өөредилгени эрткен.

Оларның иштинде Агинск Бурятск автономнуг округтуң специалистериниң 70 хуузу, Томск облазының 68 хуузу, Красноярск крайның 62 хуузу, Кемерово облазының специалистериниң 60 хуузу өөредилгени эрткен. Чита облазында (48 хуу), Тыва Республикада (46 хуу), Омск облазында байдал (30 хуу) багай эвес. Хакас Республика 4 хуудан 19 хууга чедип, чаа көдүрлүп орар.

Эвенк автономнуг областа чаа-ла 8 кижи (4 хуу) өөредилге эрткени дүвүрээзинни тургуспас аргажок. Усть-Ордынск Бурят автономнуг округта өөредилге эртер ужурлуг 415 кижиден чаңгыс-даа кижи өөредилге эртпээн.

—Муниципалдыг албан-хаакчылар өөредир әлбан черлери-биле чогумчалыг деңнелде харылзаа тургустунмаанындан эвес бе?

— Ийе, элдептиг байдал тургустунуп турар. Өөредилге черлери эрге-чагырга черлериниң чорудуп турар улузундан-даа хөй кижини хүлээп ап, өөредиринге белен. Ындыг турбуже өөредилге эртип турар бөлүктерде улустуң кээп турары 30-ден 50 хуу ашпас. Күрүне эрге-чагыргалары болгаш тус чер бот-башкарылгалары ай санында 160-500 кижини өөредип чорудуп турар, а ол өөредилге черлеринге күш четтинмес оларның күш-шыдалындан ол оранчок хөй сан болуп турар.

Чижек кылдыр алырга, күрүне албан-хаакчыларының Сибирь академиязының (СибАГС) шыдалының үүгле чартык кезии ажыглаттынып турар. Ук академияның регионнар аразында мергежил бедидер төвү май төнчүзү, июнь эгезинде курстарга чаңгыс угда 35-40 дыңнакчыларга өөредилгени эрттирип болур турган, ынчалзажок аңаа округтуң регионнарындан үүгле 6 кижи өөренип келген. Бо өөредилгелерни чорударынга 27 башкыны болгаш специалисти хаара туткан. Бөлүктүң кичээлдеринге муниципалдыг районнарның, хоорайларның болгаш көдээ чурттакчылыг черлериниң социал-экономиктиг сайзыралының планы, стратегтиг байдалын ажылдап кылыр талазы-биле тускай угланыышкынныг Москваның "Леонтьевск фондузундан" шинчилекчилер киржириниң дугайында дугуржулга баш удур чедип алдынган турган. Күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар белеткеп турар өөредилге черлери бо ажылга сонуургалдыг деп чугаалап болур, а бис оларны идепкейлиг деткип турар бис.

— Албан-хаакчылар бо бүгү өөредилгени чедип ап, тус чер бот-башкарылгазының реформазының төлептиг киржикчилери бооп шыдаар бе?

— "Сибирьниң дугуржулгазы" ассоциация, күрүне албан-хаакчыларының академиялары, субъектилериниң чагыргалары-биле Бүрүн эргелиг төлээниң аппарадының кады ажылдажылгазының түңнелинде тускай программалар болгаш өөредилге-тематиктиг планнар ажылдап кылдынган.

Дээди өөредилге черлери муниципалдыг албан-хаакчыларга өөредилгелер эрттиринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Ынчалзажок үнүүшкүннүг сессиялар эрттирип, башкылардан, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазында база федералдыг яамылар, ведомстволарда ажылдап турар специалист-практиктерден тургустунган бөлүктериниң чер-черлерге өөредилгелер эрттирери дээн ышкаш аргаларны ажыглаваска, салдынган сорулга чедип алдынмас. Шак мындыг янзылыг ажылдың хевири, ылаңгыя күрүне болгаш муниципалдыг албан черлериниң специалистерин белеткеп турар өөредилге черлери чок субъектилерге кончуг таарымчалыг.

Муниципалдыг албан-хаакчыларны чамдык таварылгаларда субъектилериниң чагыргаларының күжү-биле дээди өөредилге черлериниң башкыларын хаара тудуп тургаш өөредири маргылдаалыг бооп турар. Бир кезек регионнар эки түңнелдерни чедип алган, бо талазы-биле харылзаштырылга чөвүлелинге оларның арга-дуржулгазын өске девискээрлерге тарадырының дугайында чугаа болган. Ол чоокку үеде күүсеттине бээр.

Муниципалдыг албан-хаакчыларны белеткээр ажылды суларатпайн, ол-ла хевээр чорудар болзувусса, 2006 чылдың эгезинге чедир биске херек албан-хаакчыларны белеткеп ап шыдаптар бис.

— Координация чөвүлелинге көдээ чурттакчылыг черлериниң баштыңнарын болгаш чагыргаларның кол специалистерин белеткеп өөредирин организастаары дүвүренчиг байдалды тургузуп турары дыңналган болгай.

— Ийе, ындыг айтырыг бар. Бо үениң дургузунда хоорай черлериниң баштыңнарының 69 хуузун өөредип апкан болзувусса, көдээ чурттакчылыг черлериниң баштыңнарының үүгле 25 хуузу өөредилге эрткен. А чогум-на көдээ черлерде экономиктиг байдал нарын болгай. Ынчангаш бо деңнелдиң муниципалдыг тургузугларынга мергежээн удуртукчулар болгаш специалистер негеттинип турар.

Чурттакчылыг черлериниң тус чер бот-башкарылгазының реформазын үүгле белеткеттинген кадрлар барда, боттандырып болур. Ынчангаш эртип турар чылдың ийиги чартыында ажылдың кол сорулгазы — көдээ чурттакчылыг черлериниң специалистерин болгаш албан-хаакчыларын өөредиринге таарымчалыг болгаш чедимчелиг байдалдарны тургузары-дыр.

Оон аңгыда, дөртү кварталда бүгү деңнелдиң муниципалдыг тургузугларның сентябрь-октябрьда соңгуткан баштыңнарының, катап тургустунган тус чер чагыргаларының специалистериниң белеткелинче күштү мөөңнээр ужурлуг бис. А ол дээрге, барык 10,5 муң кижи-дир.

Шак ындыг шиитпирни координация чөвүлели хүлээп алган. Ажылды эки организастаанының түңнелинде, регионнарда тывынгыр, эгелекчи идея тывар кижилерден тургустунган улуг коллективтиң киржилгези-биле, кижи бүрүзүнүң харыысалгалыындан бо айтырыгны шиитпирлептеринге бүзүрээр-дир мен.

Анна НИКОЛАЕВА айтырыгларны салган.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ХӨӨКҮЙ-ЛЕ ДААЙЛАРЫМНЫ...

Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хем сумузундан контр херээ дээш когараан 7 кижиниң 5-и мээң даайларым, авамның кады төрээннери. Олар: Кыргыс Уваң-Нава, Кыргыс Шожул, Кыргыс Айдың, Кыргыс Дамдың, Кыргыс Бызандай, оларның эң бичиизи Дамдың 17 харлыг турган. Бызандайны адып шииткен дээрзин эртемден Ю.Аранчынның "Шын" солунга үүлүнге бижээн.

Ам ол даайларым дугайында билир шаам-биле бижип көрейн. Олар төрел-бөлүк аайы-биле кыш боорга, Буура даанга, күзүн, чазын Буура даанын эдээ болур Сысыг ыйгылынга, а чайын Буура даанын кырынче Муңгаш-Хем ынчаар мал-маганын семиртип, чайлагладып чораан. Оларның эң-не байы Эйлиг-Хемниң кара байы — Кыргыс Шожул. Хою безин муң кара. Ооң хоюн, мал-маганын, тараа-быдаазын, ажыл-агыйын он шаа өреге ажылдаар чораан деп Кыргыс Дырыш-оолдан, Буура даанга совхозтуң иртин кадарып чыдырда, дыңнаан мен. Чогум хөлечиктеринге хамаарылгазы аажок эки, ажылдап турган улузунга мал-маганын, тараа-быдаазын бээр турган дээр. Өске даайларым база-ла мал-маганныг чораан.

1944 чылдың күзү, даайларым кыштаглаан. Бир-ле катап Шагаан-Арыгдан ок-боолуг шагдаалар келгеш, оларны өглериндан туткулап аппарганнар. Айдың даайны черге хоюн кадарып чорда, тудуп аппарганын уруу Долума биске чугаалап келген. Бис ынчан Тенниг-Алаак деп черге күзеглеп чыткан бис. Чогум та үү дээш туткан дээрзин билбес болган. Коргары-даа аажок, үнү сириңейнип турар. Удатпаанда авам-биле кады даайларымның аалдарынче чоруптувус. Бетинде Айдың даай сугга тургаш, аттыг улус барааны көргеш-ле, кажаа иштинче чаштына бээр турдувус. Ынчан Айдың даайның өөнүң ишти иштиг турган. Ам ол уруу Бай-Тайгада чурттап чоруур. Хертек Чечекмаа дээр.

Даайларым улузу соок кышты эрттирип алгаш, өскен-төрээн черчуртун каггаш, Шагаан-Арыг, Торгалыг, Хайыраканче чорупканнар. Уваң даайның улуг оглу Очур Шагаан-Арыгга районнуң хереглекчилер ниитилелинге дыка үр ажылдаан. Чоокта чаа чок апарды. Хөй уруглары база хоорайда ажылдап, чурттап чоруурлар. Шожул даайның уруу Назыл угбай Торгалыгда. Оолдары, уруг-дарыы, уйнуктары көвей.

Даайларымны үү дээш тудуп аппарганы — амга чедир билдинмес. Дамчыыр чугаадан дыңнаарымга, ол үеде биске чер кажаазы турган. Дыка улуг девискээрни араттар арбаннар аайы-биле мал-маган кирбес кылдыр кажаалап каан. Хем-Аксындан эгелээш, Биче-Оймакка чедир, Үстүү-Оорургдан Сысыг ыйгылынга чедир. Ында чиңге-тараа тарып каан. Күзүн ол тараанын чаагайыдаа аажок. Чайладыр суггарар. А саваңын сарааттап каар. Ол күзүн бир улуг саваң сараады өрттенген дээр. Ол дээш деп-даа турар-ла. Ону ойтулааштап ойнаан аныяктар-даа өрттеткен чадапчок.

1945 чылдың чазынында Кызылга кончуг улуг үер болган дугайында ол үеде кара-бажыңга чыткан Сундуй-оол Александр меңээ чугаалаан кижи: "Ынчан мен сээң даайларың-биле кудуку каътка кады чыттым. Оон эртен шагдаа келген, мени ийиги каътче аппарган. Дүүш соонда хенертен үердаа келген, кара-бажыңның адаккы каъдында кижилер сугга өлгеннер. Дуза дилээн кижилериниң алгы-кышкызын, уе-човуурун канчаар ону" дээр кижи. Ол үеде кижи тыны үне чок турганы ол боор, эң ылаңгыя хостуг эргезин казытканнарның. Хөөкүй-ле даайларымны...

Шагаан-Арыг школазынга өөренип турумда, Уваң даайның оглу Очур акый келген. Меңээ билдириишкинден бижип бер деп мындыг. Адазы дээш, эт-хөреңгизин хавыртканының дугайында. Сөөлүнде 120 акшаны алдым дээр чораан, эрги акша-биле. Ында аяк-шынак, эт-сеп, аргамчыдан бээр бижип каан чорду дээр кижи. Малының кезик-чамдыызы база кирбээн. Ол мүн-не алганын алган, өскелери албаан.

Даайларымны тудуп аппарган сөөлүнде, мал-маганын шуптузун хавыргаш, Кара-Булуң (Эйлиг-Хем) суурнуң Хая-Ужу деп черге кажаалап каан. 3-4 хонукта оларның алгы-кышкызы азарганчыг, кээргенчиг үүве чораан деп, Хойлаарак кудам чугаалаар үүве. Мал-маганның кезиин ядыы дээр кижилерге үлегилээш, артканнарын дарга-бошкалары боттары өлүрүп чигеннер дээр үүве.

Даайларымның шупту улузу чер-чуртун каггаш чорупканда, Эйлиг-Хемге үүгле авам биле авамның кады төрээн биче кыс дуңмазы Шактар угбай арткан. Авам мени школаже чорутпас, коргар, сестир турду. Школага 8 хар ажып тургаш, кирген мен. Бирле аалывыска Василий Натпитович Тава дээр башкы келгеш: "Үүге оглуңарны өөретпес силер, угбай? Хары барган оол-дур, өөренир ужурлуг. Эртен чедире бериңер" — дээрге, ам-на авам-биле школаже барганывыс ол. Ол 1945 чылдың сентябрь 7 турган.

Март-оол ДАМДЫҢ.

Эйлиг-Хем суур.

ӨСКЕЛЕРГЕ ХОРА ЧЕДИРБЕС...

«Бодун өрү көрдүнер сеткил-бодалды узуткавас болза, шак ол сеткил буураашкынның, аас-дылдың үндезини».

Джецун Миларепа.

Август айның баштайгы он хонуунда Индияның Гьюдмед хүрээзиниң лама-башкылары республиканың 15 кожуннарынга чедип, сарыг-шажынның талалакчылары-биле ужуражып, чонга сарыг шажынның үндезиннерин тайылбырлап берип аас-кежик, эки амыдырал дээш мөргүлдерни номчуп бергеннер. Барыын-Хемчик кожуунуң төвү Кызыл-Мажалыкка тыва черге эртинелиг саваны өргүүрүнүң езулалын эрттирген.

«Лопсан-Чимит» аттыг буддисчи шажын организациязының хүрээзиниң чоогунда арыдыр аштап каан шөлге чон арбын чыглып келген. Ук езулалдың кол утказы болза, Чырыткылыг Башкы XIV Далай-Ламаның болгаш өскедаа Индияда тибет башкыларының ыдыктап кааны эртинелиг 2 бумбаны чер-чурттуң сугнуң ээлеринге өргүүрү болур. Езулалдың эгезинде ол ээлерден чөпшээрел дилеп, ном номчудувус — деп, тантра доктору, нгарампа башкы Даваа Дхондуп тайылбырлады. Ол эртинелиг бумбалар-биле кады 5 аңгы черлерден алган казымал байлактарның, 5 аржаан сугларның, 5 эм үнүштерниң, 5 аңгы малмаганның сүдүнүң, 5 янзы ыяш аймаанның, 5 аңгы чаагай чыттыг күжүлерниң дээжизин, артышты ол савага суккан.

Кызыл-Мажалыкка чыылган чонга Гьюдмед хүрээзиниң лама-башкыларын хүлээп алыр болгаш сарыг шажын езулалдарын эрттирер оргкомитеттиң даргазы Анетта Бодур-Оржак Тыва черге эртинелиг саваны өргүүрүнүң езулалының ужур-дузазының дугайында чугаалаан. Бо езулал болза, бистиң чуртувуска эки салдарны чедирип, арыглаашкынны болдуруп, аас-кежикти, буянны доктаадып, кижилер болгаш өске-даа дириг амытаннарның мунчулуп-хилинчектенирин эвээжедип, улустуң назынын узадып, бай-шыдалдыг болурунга улуг деткимчени бээр деп тайылбырлады.

Бо эрттирген езулалга Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда, Моолда, ХКЭ-де бүрүн эргелиг төлээзи Таши киришкен. Ол бодунуң чугаазынга, Тыванын, Тибеттиң чоннары ийис алышкылар ышкаш дөмей деп айыткаш, Тибеттиң чонунуң мурнундан тываларга изиг байырны чедирген. Силер шуптуңар Чырыткылыг Далай-Лама Башкывыстың чүрээнде силер. Культуравыс болгаш чаңчылдарывыс кончуг чоок болгаш дөмей. Культуравыстың үндезини — Будданың өөредии. Буддизм Тывага Тибеттен нептерээн. Ынчангаш сагыш-сеткиливистиң, культуравыстың аразында харылзаалар хөй-хөй вектер дургузунда уламчылап турар. Силерниң чонуңар социалистиг революцияның уржуундан шажын-чүдүлге талазы-биле аажок когараан. Хүрээлерни узуткап, ламаларның эргезин казып, хоругдап, узуткаан. Сарыг шажынга чүдүүрүн хораан. Шак ындыг байдалга тибет чон база таварышкан. Ооң түннелинде XIV Далай-Лама баштаан хөй-хөй тибеттер хоргаадал дилеп, Индияже дезипкеннер.

Амгы үеде буддизм Индияда сайзыраан. Чаа тибет хүрээлер туттунган. XIV Далай-Лама баштаан тибет чазак чоннуң культуразын, шажын-чүдүлгезин катап тургускан. Ынчангаш буддизмни катап сайзырадып турар акыдуңмалышкы республикалар Бурятия, Калмыкия, Тыва оларга боттуг дузаны чедирип турар. Эрткен үс чылдың 90 чылдарында Тыва Республиканың Чазаа Тибет чазак-биле харылзааларны катап тургускан. Революция мурнунда калмыктар, тывалар, буряттар Будданың өөредиин алыр дээш, Тибетче чадаг кылаштажып чедип турганнар. Амгы үеде тыва хуурактар Индияның Тибет хүрээлеринде өөренип турарлар — деп, Таши чугаалаан.

Гьюдмед хүрээзинде тантраның доктору, нгарампа Даваа Дхондуп кожуун бүрүзүнге чыылган чонга Будданың өөредиинин үндезиннерин дамчыдып, аргасүмелерин, чагыгларын берип чорду. Кызыл-Мажалыкка башкының чугаалааны болза: «Бо болуп турар ужуражылгаларга кээп турарыңар эки-дир, ол дээш четтирдивис. Бо ужуражылгалар Анетта Бодур-Оржактың, Чазактың Даргазы Шериг-оол Оржактың ачызында болуп турар. Кызылга Ченрезиг бурганның улуг өргээзин — мандаланы туттувус. Ону бис Тыва чуртунга ажыктыг болзун, чурттакчылары аас-кежиктиг, эп-найыралдыг, эки чурттазын дээш кылганывыс ол. Бистер бо хүн Тыва чуртунга эртинелиг бумба салыр бис. Ол дээш чер-чурттуң, суг хөлдериниң ээлери амыраар, чаъс-бораң үезинде болур, оът-сиген үнер, өске амытаннарга, кижилерге салдарлыг болур.

Бо хүн мында хөй аныяктар келген-дир. Силерниң кол сорулганар — эки өөренип, эртем-билиг чедип алыры. Кызыл хоорайга дыңнаарывыска дыка хөй аныяктар араганың, кара таакпының салдарында кирип турар болду. Ол кончуг багай-дыр. Оон адырлып алыр болза эки. Кол-ла үүл бот-боттарыңарга дузалажыңар, карактажыңар, ол дээрге аас-кежиктиң, өөрүшкүнүң, эки амыдыраарының чылдагааны-дыр. Бир эвес бот-боттарывыска хора чедирип, багайны чугаалап, бодап, кылып турар болзувусса, ол хилинчек-човулаңның чылдагааны бооп турар. Экини кылырывыска, бо-даа чурттагавыска, келир-даа чурттагавыска эки салдарлыг болур, багайны кылырывыска — хилинчек-човалаң болур — деп, Даваа Дхондуп башкы чагып чугаалады.

15 кожуунну 8 хонук иштинде эргидивис. Үе кончуг кызыы болган. Бо сургакчылаашкынывыстың маршруду мындыг болду: Кызыл — Кызыл-Мажалык, Тээли — Хандагайты, Мугур-Аксы — Суг-Аксы — Чадаана — Чаа-Хөл — Шагаан-Арыг — Хову-Аксы — Бай-Хаак — Самагалдай — Эрзин — Сарыг-Сеп — Туран — Каа-Хем. Кожууннарга чоруп тургаш башкыларның могап турары-даа чок, шыдамыын кайгадывыс. Мугур-Аксы бар чыдырывыста, Барлык хемниң иштинге кодан сарлык көргеш, дыка-ла өөрдүлер. Тыванын мал-маганы, даглары, хемнери Тибет чуртувус-биле дыка-ла дөмей-дир деп магадап чордулар. Сарлык кадарчылары оолдарның аттарын мунуп, чурукка тырттырып, мага-ла хандылар.

Кожууннарга баргаш чагырыкчыларынга, чурттакчыларынга ужуражылгаларны организастааны дээш өөрүп четтиргенин илередип турдулар. Сарыг-Сепке езулал эрттирген хүн дээрге сарыг шажынның база бир байырлалының хүнү болган. Август 9-та Будда Шакьямуни Индияның Варанаси деп хоорайга бир дугаар өөредиин берген. Ол өөредигниң адын «Дөрт шын» дээр. Ынчангаш ол хүн сарыг шажынның байырлалы болган. «Бо байырлал хүнүнде езулал эрттирери база бир онзагай демдек. Бо хүннү шын ажыглап, халас эрттирбейн хөй буянны ажылдап алыр ужурлуг бис» — деп, Сарыг-Сепке лекциязын Даваа Дхондуп башкы эгеледи. Оон ыңай башкы өөредигни бергеш, чагыгларны берди. Ооң кол-колун дамчыдарын кызыдып көрейн: «Бистер дыңнадывыс, силерниң кожуунуңарда хөй нацияның кижилери чурттап турар. Олар аңгы-аңгы үдүлгелиг, ынчалза-даа эп-найыралдыг чурттап турар. Ол дээш өөрүп тур бис. Кижилер аразында эп-найырал дээрге бүгү-ле багай үүлдерге удур күштүг чепсек-тир. Кандыг шажынга үдүүрүн боттарыңар шилип алыр силер. Шажын үдүлгелер кижилерге үгле экини күзеп турар. Кымга-даа багайны күзевейн турар. Сарыг шажында кижиге үнелиг чурттагга дээрге эң-не дээди деп санаттынып турар. Кижи болуп төрүттүнери анаа-ла эвес болуп турар. Эрткен чурттагада эки кылып чорааш, кижи бооп төрүттүнер бис. Келир чурттагада төрүмеливис кандыг болурун сагыш-сеткиливис байдалындан хамааржыр. Келир үеде эки төрүттүнери дээрге-ле амгы үеде эки үүлени кылыры-дыр. Үге дээрге өлүм чедип кээрге, эки үүлени кылыры орай апаар. Сарыг шажынның өөредиин езугаар бис келир үеде чурттагга дээш, бо чурттагадан артык сагыш салыр ужурлуг бис. Хүн келген тудум-на, кырып орар бис. Кижи бүрүзү 100 хар ажыр чурттавас-ла болгай. Кижиниң кажан өлүрү билдинмес, үге дээрге өлүмнүң келири тодаргай эвес. Чамдыкта аныяк кижилер кырган кижилерни мурнай өлүп каар-дыр. Ынчангаш кижиниң чурттаарынга кончуг эвээш үе артып турар. Өлү бергеш, дириг чурттагада чыып алган өнчү-хөреңгини, чедип алган бедик албан-дужаалын катай ап албас-ла болгай. Ынчангаш кижи бо хүнден эгелеп эки үүлени кылып, бүгү-ле дириг амытаннарга ачы-дуза чедирери чугула бооп турар. Өлүп чыткаш, дириг амытаннарга эки үве чедирип шыдавас-ла болгай. Чырык өртемчейге кижи хөй дириг амытаннар аразында чоруур. Кижи үгле бодунуң дугайында бодавайн, өскелер дугайында сагыш човаары чугула. Төрүттүнүп келгеш-ле, бис долгандыр турар бүгү-ле бойдустан хамаарылгалыг бис. Кижи амыдыралының дургузунда өске кижилер-биле сырый харылзаалыг чурттап чоруур болгай. Ынчангаш кижилер-биле эп-найыралдыг болур болзувусса, бодувуска-даа, өскелерге-даа аас-кежик болур. Бир эвес кижи үгле бодунуң дугайында бодаар болза, хүн бүрү шаптараазыннар көвүдеп-ле турар. Ынчангаш ол шаптараазыннарга мунчулгаш кижи аас-кежик чок байдалче кирип болур. Ооң ужурунда арага-дарыже хандыкшып, кижилерге каржыланып, аас-дыл, шош-содаа үндүрүп чоруур апаар. Кем-херек-даа үүлгедип болур. Бир эвес кижи өскелер дугайында сагыш човап, дузалажып, эп-найыралдыг чоруур болзувусса, бодувус-даа, өскелер-даа аас-кежиктиг болур бис. Эң улуг хилинчек-човалаң дээрге бодун тогдунары, өрү көрдүнери, кончуг мен деп көөргеттинери болур.

Арага кажан-даа кижини эки үвеге чедирбес, ол кижиниң кадыын үрээр. Ынчангаш араганы хөйну ижип турар кижилер, ону эвээжедирин, эвээш ижип турар улус шуут ишпейн баарын сүмелеп тур бис. Арага ижип тургаш, үгле бодувусту эвес, өскелерни база хилинчектеп турарывыс ол.

Бис шупту кижилер, дириг амытаннар-даа аас-кежикти күзеп, хилинчек-човалаңны күзевейн турар бис. Ынчангаш өскелерге аас-кежикти күзеп тургаш, оларга дузалаар ужурлуг бис. Хилинчек-човалаңны күзевейн турар болзувусса, өскелерге хора чедирбес ужурлуг бис. Чамдык кижилер болза, оорланып, дириг амытаннарның тынынга чедип, өг-бүлезинге шынчы эвес болуп, хүннежип, аас-дыл, чогуш үндүрүп тургаш, аас-кежикти чедип ап турар бис деп бодап турар. Ооң түннелинде черле аас-кежик турбас, үгле хилинчек-човалаң болур. Бистер болза келир чурттагга дээш, өскелер дээш сагыш човап, эки үүлени кылыын деп сорулганы салгаш, өске кижилерни бодундан артык үнелеп, арыг ак сеткилдиг болуын деп, өскелерни аас-кежиктиг кылыын дээш амыдырап-чурттаар болзувусса, октаргайда кижилерниң амыдыралы экижип, аарыыр-аржыыры эвээжээр, сагыш-сеткиливис оожургаар, чурттагавыс шын уткалыг апаар» деп башкы Даваа Дхондуп лекциязынга чугаалады.

Шак мындыг лекцияларны башкы кожуун төвү бүрүзүнге чугаалап чорду. Ук лекцияларны чон кончуг кичээнгейлиг дыңнааш, өөрүп четтиргенин илередип турду. Гьюдмед хүрээзиниң тантра докторлары, нгарампа башкылар ужуражылгалар үезинде чонга ак сеткилди оттурарының, камгалал бээриниң, моондактар адырарының, назын узадырының мөргүлдерин каргыраа аялгазы-биле номчуп берип чордулар. Келген чонну бурган-биле айызап, аржаан биле арыглап, камгалалдарны үлеп чорааннар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының шажын организациялары-биле харылзаа тудар бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа БИЧЕ-ООЛ.

СОЦИАЛ ДУЗА ХЕМЧЕГЛЕРИ ДЕП ЧҮЛ?

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

«Социал пакет» орнунга акша төлевиринге хамаарыштыр алыр болза, 2006 чылдан эгелеп хамааты кижи «социал пакетти» акша хевири-биле ажыглап болур арга бар. Бо таварылгада, 2005 чылдың октябрь 1-ге чедир чурттап турар чериниң аайы-биле Пенсия фондузунуң эргелелинге билдириишкинни киирер ужурлуг. Киирген билдириишкин езугаар 2006 чылдың январь 1-ден ай санының акша төлевири эде санаттына бээр.

А бир эвес билдириишкин киирбес болза, «социал пакетти» 2006 чылда ол социал дуза хемчеглери-биле улаштыр ажыглаар.

Чижээлээрге, 2 дугаар бөлүктүң инвалиди 2005 чыл дургузунда пенсиязы-биле кады 550 рубль ай санының акша төлевирин ап турган. Оон аңгыда, ол халас эмнер-биле хандыртынып турган. Кадыының байдалы-биле курортче халас путевканы ажыглап, эмненип алган. Бир эвес ол 2005 чылдың октябрь 1-ге чедир «социал пакетти» акша-биле ажыглаарының дугайында билдириишкинни Пенсия фондузунуң эргелелинче киирип каар болза, 2006 чылдан эгелеп ол кижиниң ай санының акша төлевириниң хемчээли 1000 рубль апаар (550 рубль биле 450 рубль «социал пакет» өртээ). Ынчалза-даа эмнерни, путевканы ол боду садып алыр апаар. Путевка-биле дыштанып чоруурда, орук өртээн боду төлээр ужурга таваржыр.

Тыва Республиканың Албан эмчи камгаладылга фондузунуң дыңнадыы-биле алырга, 1 халас эмнер-биле хандыртынган рецептиниң өртээ 350 рубль. Ынчалза-даа аарый берген азы инвалид болган кижиге чаңгыс рецепти эвес, а оон хөйну бижип бээр ужурлуг. «Чедер» курорттуң халас путевказы дээш Социал камгаладылга фондузу 10080 рубль чарыгдап турар. А «социал пакеттиң» акша-биле үнези ай санында үгле 450 рубль.

А социал дуза хемчеглерин долузу-биле ажыглавайн турар таварылгада канчаарыл? «Социал пакет» 2 кезектен тургустунган. Бирги кезээнче халас эм-таң биле санаторий, курорт черлерге эмненири кирген. Ол кезектиң өртээ 400 рубль. Ийиги кезекче путевка-биле дыштанырда хоорайлар аразынга халас орук өртээ болгаш хоорайлар чоогунда демир-орук өртээ кирген. Бо кезектиң өртээ 50 рубль. Хамааты «социал пакеттиң» кандыг-бир кезээнден ойталап болур. Бо эргезин боттандырарда, үстүнде айыткан чурум-биле билдириишкинни киирер.

Оон ыңай конференцияга чурттагга-коммунал чиигелделериниң дугайында чугаа болган. Ол ышкаш ажылдавайн турар пенсионерлер курорт-санаторийлерге дыштанган азы дыштанып деп турар таварылгада 2 чылда бир катап орук өртээн төлээринге чиигелделер дугайында дыңнаткан.

Чойганмаа САТ.

Рынок болгаш амыдырал

Өгбеливистиң дуржулгазынга даяныр

Рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде кандыг-даа ажыл-агый, хууда-даа бүдүрүлге боттарының бүдүрген продукциязы-биле хандыртынар, ук черниң агаар-бойдузунга таарышкан малдың, чер ажылының продукциязын көвүдедир, ооң-биле амыдыраар деп угланыышкынны кылганын билир бис.

Ынчалза-даа бо ажыл көдээ черлерде ам-даа чедир сайзыравайн турар. Ооң бир чылдагааны — дыка хөй мурнакчы дуржулгалар, хоочуннарның сүмезин херекке албас-тыр бис. Маңаа мындыг чижекти киирикседим, Наполеон: "Мен өлдүм, ол дээрге мээң өскелерниң сүмезин дыңнавайн чораан бодум буруум-дур" дээн. Бодум Сталинниң, Маленковтуң, Хрущевтуң, Брежневтиң, Черненконуң, Андроповтуң, Ельцинниң чылдарында өөренип, ажылдап чораан болгаш маңаа хамаарыштыр бодумнуң үзел-бодалымны солун дамчыштыр илередикседим.

Мээң кырган-ачам бодунуң үезинде Тибеттиң найысылалы Лхаса хоорайга лама судурга өөренип чораан болгаш, ол ниитилел хөгжүлдезин, ол-даа үениң, амгы-даа үениң ажыл-амыдыралын бистен чыда кагбайн тайылбырлап билир чораан кижи. "Кижи амы чок бойдус-биле ханхин тудуш боор чүве. Төре-даа баштаан кижи, суму -даа чагырган кижи, анаа арат-даа кижи чер, мал-маган-биле тудуш бодалдыг болур чоор" деп, бистерге, төрелдеринге, чагып чораан. Ынчангаш ам кысказы-биле сактып көрээли, кандыг үелер турган ийик?

Чижээ, Н.С.Хрущев үезинде хуу малды, безин чадаарда, өшкү малды кызырар дээн болгай. Ол дээрге каяа-даа өзүген, сүткүр, эткир мал-дыр, ону "кудумчу хулиганы" деп, СЭКП ТК-ның Пленумунга чугаалап кээрге, ол бүгү чүгле бистиң чуртка эвес, даштыкы чурттарга четкен. Аът-мал база ындыг чүүлге таварышты. Ол дээрге кижизиг эвес, малды хүндүлеп көрбээни ол-дур. Мен ол үеде Таңды кожуунну ВЛКСМ райкомунуң секретарынга ажылдап турган мен. Бир хүн С.К.Тока дарга келгеш, партия, комсомол райкомнарының, районнуң күүсекчи комитединиң ажылдакчыларын чыггаш, хуралдаткаш, СЭКП ТК-ның Пленуму албан-хаакчы улус мал тутпас, ажылга шаптыктыг, чүгле ниитиниң малын өстүрер деп санаан деп дыңнаткан.

— Шаанда мен база Кызылга инектиг турдум, инектер кадаттан кирип турда, "Токаның инээ чоруп олур, чайлаңар" (идет корова Токи, посторонитесь) дээр чүве болгай — дээш, дарга каттырып, баштактанган чүве. Ынчан ийи кыс хаванныг турган мен. Ону белеткел конторазынга дужаагаш, квитанциязын партия райкомунуң бирги секретары турган Верзилин даргага көргүстүм. Айтыышкындан эртер эвес. Шупту ажылдакчылар инек, хаван малын дужааган чүве. Бо талазы-биле сорулга чаңгыс — чүгле ниитиниң, колхозсовхозтарның малын өстүрер, ооң-биле бүгү чонну хандырар.

Бода-даа, шээр-даа малды эки сеткилдиг ажаап, үргүлчү кээргеп, сагыш човап чоруур кижиге ол өзүген, продукциязын-даа хөйнү бээр. Маңаа чаңгыс чижектен көргүзейн. Партия үезинде Кызыл кожуунну "Көк-Тей" совхозунга Сат Борис деп эр саанчы турган, улгады берген номчукчулар сактыр боор. Ол ынчан республиканың бүгү саанчыларын мурнап, инек саар арга-дуржулга-биле чемпионнап турган. Бо саанчының чугаазы-биле алырга, инектерни эки чемгереринден аңгыда, оларны эргеледип, иштинде кээргеп, чаптаары чугула. Ол дээрге кижи мал-биле тудуш деп чүвени херечилеп турар. Чамдык саанчылар инээ кудуруун чайып, шырбанып туруп бээрге, "кончуг мооманы" дээш-ле баар, оон кедерезе кудуруун долгап, хууну-биле хапсоп, янзы-бүрү бак сөстер сөглеп туруп бээр, ындыг инек эдикпес, ооң сүдү тыртылып, эвээжээр. Сактып көрээли, шаанда кижиниң авазы инек эдиксин, сагдынгыр болзун дээш, хокпалдайын, кудурук дөзүн азы мойнун дырбадыр боор чүве. Оожум аялгалар химиренип ырлап бээрге, инек таалаар, эдигиичел болур.

Кырган-ачам Хрущев даргавысты "ындыг кижи үр болбас, төре баштап шыдавас" дээр кижи. Даргавысты 1964 чылдың октябрьда ажылындан дүжүрду. Мен бодап көөрүмге, малчын-даа, тараажы-даа, чагырыкчы-даа кижи мал, чер-биле тудуш.

Бежен чылдарның ортаа үезинде Кызылдың көдээ ажылагый техникумунуң сургуулу турган мен. Бир күзүн техникумнуң бүгү сургуулдарын Улуг-Хем кожуунче тараа ажаары-биле чоруткан чүве. Бистиң зоотехния салбырының сургуулдарын «Торгалыг» колхозче чоруткан. Ол чылын тараа дүжүду кедергей чаагай болган. «Торгалыг» колхозтуң Кожай деп черде салбырынга ажылдап күзээн бис. Ынчан Кожайга садыглыг, эмчилиг, бичии клубтуг-даа сууржугаш турган.

Торгалыгга-даа, Кожайга-даа кижи бүрүзү хаван, дагаа, мал тудуп азырап турган. Бистерни ынчан өреме, дагаа чуургазы, суугуга быжырган амданныг хлеб-биле чемгерип турду. Торгалыгга ары-чигири өстүрүп, янзы-бүрү каттан варенье хайындырып, ооң-биле суурнуң болгаш кожуунну чонун хандырып турган. Дагааларның хөйүнге бе, херим кыдыы, хараган, шагар-оът дөстеринге чуургалап каапкан чыдар чүве-ле болгай. Бистер кежээ танцылаар дээш, чамдыкта Торгалыг суурну эрткеш, Чодураа суурга келир бис. Чүге дизе Чодураның клувунга чаңгыс гармошка турган. Өске клубтарда ол чок, балалайкага үдедип алгаш танцылаар дээш-ле, баар болгай. Ынчан Чодураага "Киров" колхозу турган, даргазы Андросов. Киноларда дег хүрең чүзүннүг аът мунупкан, кепка бөрт кедипкен колхозчуларны ажылче организастап чоруп турар даргала болгай.

Чодураа суур ынчан республикада үлегерлиг суурларның бирээзи турган. Бажыннар, ооң херимнери чаңгыс аай, агартыр чугайлаан, дең-дески. Танцылап, танцылап алгаш, дедир Кожайже бастырыптар бис. Кижи сестир чүве-даа чок. Корум-чурумга хамаарыштыр элдеп-эзин эпчок чүведаа кижи дыңнавас, магалыг-ла үе.

Торгалыг суурнуң чурттакчыларының барык 50-60 хуузу "хамааты" чон турган. Хлебти боттары быжырып чиир. Далганны суг күжү-биле ажылдаар дээрбеге тыртып алыр. Үлетпүр, идик-хеп аймаа бараннарны районнуң хереглекчилер ниитилелин таварыштыр садып ап турган. Ынчалза-даа колхозчу чон идик-хепти, аъттың дериг-херексели: шанак, терге, хомут, чулар, кижен, эзер, чонак дээш, өске-даа амыдыралга хереглээр чүүлдерин колдуу боттары кылып ап турган. Алгыкешти кайы-хамаанчок октавас. Ол мал өзүлдезинге багай деп чүүлдү угаап-билип турганы ол. Бодап көөрге, бүгү-ле амыдыралга херек чүүлдер-биле боттары боттарын хандыртынып турган-дыр. Оор-сук, кем-херек үүлгедиишкиннери барык чок. Аът, шары-биле ажыл кылып чораан. Бо амыдыралды чүге эгидип болбас деп.

Мону эгидерде, мал, чер ажылын суму аайы-биле эки сайзырадыр. Араттар мал, чер ажылын сайзырадып турар-дыр, ынчалза-даа ол ам-даа четпес. Шупту аъш-чем, идик-хепти Саян артындан сайгарлыкчылар эккеп турар-дыр. Тус черниң продукциязын сайгарар дээрге, ооң өртээ чиик. Бо ажылды эки организастап, боттуң бараннарын садып турар кижи чок.

Чүгле эът аймаа сайгартынып турар деп болур. Ынчалзажок мону чүгүртү анализтеп көөрге, дыка карышкактыг, харын-даа каражалыг деп болур. Араттарның, малчыннарның өстүрүп каан малының эъдин Кызылда-даа, кожууннарда-даа «перекупщиктер» дээр кижилер 1 килограммда 45-50 хире рубльге хүлээп алгаш, ону чонга 90-100 чедир рубльге үндүр садып турар болгай. Ону даргалар-даа, анаа чон-даа эки билир. Арат, малчын рынокка эъдин садар дээрге, үе чок, бети дээрге ындыг ажылга өренмээн, ооң түннелинде, демги " перекупщиктерге" чиик өртекке садар ужурга таваржып турар. Малды садарынга чедир 2-3 харга чедир дүн-хүн чок, уйгу-дыш чок азыраар. Ооң кадында, азыг диштиг бөрүлерден, ийи буттуг мал оорларындан база камгалаар, ынчалбас болза, коданы-биле-даа сүре бээр, ис чок баар болгай. Оон кедерезе, боо-моңгулуг үптеп-халдап турган, күш-биле аппаары база кончуг, ол чажыт эвес чүведир. Мынчап кээрге, мал ажылы дыка чымыштыг, нарын-даа, берге-даа ажыл. Тыва кижи ук төөгүзүнде мал-биле амыдырап чораан болгаш ооң-биле тудуш, ынчангаш малды өстүрүп, ооң-биле амыдыраар апаар. Ол бойдустуң чаяалгазы-дыр.

Демги "перекупщиктерже" эглип көрээли. Олар мал ажылында хаара туттунмай турар, а чамдыктары ону өстүрериниң болгаш канчаар ажаарының-даа аайын билбес боор. Бети дизе бир хүн малды кайы одарга хүнзедирил, турлагдан каш километр ырадыр, кайы чүгүнге хүнзедирил дээш, оон-даа хөй нарын айтыыглар бар. А чамдыктары малды анаа кодандан үндүрүп алгаш, ооң соондан элейтип хүнзээр деп бодап турар, ол ындыг эвес. Оркестрни кандыг ийик, дирижер башкарар, ол чазар болза, шупту оркестр шок дүжер. Кадарчы кижи база ол ышкаш болур. Ажыы-биле чугаалаар болза, көдээниң ажыл-ишчилерин, араттарны, малчыннарны каракка көзүлбес кылдыр дарлап, мөлчүп турары ол-дур.

Сүт аймаандан 17 ажыг амданныг чемни кылып болур (хойтпак, өреме, саржаг, быштак, быштактың үш янзы сорту, ааржы, тарак, ээжегей, бүлгээр ааржызы, сарыг-суг, арага, божа, курут, чөкпек, сметана). Бо үстүнде адааным сүттен кылган амданныг чемни садар дээрге, Саян артындан эккелген сүт аймаандан кылган аъш-чем шаптыктап турар. Маңаа кандыг түннел кылып болурул дээрге, бистиң ап турар пенсия, янзы-бүрү пособиелер, акша-шалың республика, кожууннар иштинде долузу-биле дескинмейн турар. Коммерсантылар демги шын, меге-биле саткан бараннарының өртээн алгаш, Саян артынче, харын-даа даштыкы чурттарже чорааш, оон шынары эки-даа, куду-даа бараннарны эккеп, биске садып турар. Ол ай айы-биле, чыл чылы-биле чоруп туруп берген. Республика, кожуун иштинге акша чедир долганмаска, ук черниң продукция бүдүрери берге. Мону болдурбазы-биле суму, кожуун, республика иштинге бодунуң бүдүрген продукциязын көвүдедир сайзырадыры чугула.

Рыноктуң бир хевири адаанажылга, чижилге-дир. Мону кымдаа оюп шыдавас, ындыг болганда, суур, кожуун бүрүзү кижи күжүн, бар аргаларны мөөңнеп алгаш, рынок чарыжынга тиилеп болурун чедип алыры күзенчиг. Чижээ, бодунуң тараазын тарааш, хлебти боду быжыргаш, таарымчалыг өртекке садар болза, өскээртен келген (Новосибирск, Алтай крайдан) далган, хлеб өртээн баскай-ла. Мында чажыт чүве чок, суг, чер, кижи күжү бардыр, чүгле маңаа баш удур санаашкын, чогаадыкчы, бурунгаар көрүштүг ажыл херек-тир.

Шаанда бистиң өгбеливистиң тараа-биле амыдырап чораанын ам көрээли. Бир ортумак өг-бүле (өг-бүледе 8-10 кижи) бода, шээр малы бар. Тарааны хол-биле тарып алыр. Аът-биле ажаап, бастырып алыр. Тараа бүрүзүн, кызыл-тасты, арбайны, чиңге-тарааны 5-6 барбаларны ажаап алырга, чедер турган. Ону 3 уургайга: чииринге, үрезинге, аалчыга кудуп бээринге белеткеп каар. Маңаа бичии чижектен көргүзейн, дайын мурнунда чылдарның үези чүве. Өвүр кожуундан ачамның өңнүү кижи күзүн Межегейниң Хүреңдаш деп черге күзеп турда, чедип келген. Келген аалчы тарбаган эъдин дыка амданныг кылдыр быжырып алган, бир көгээржик тыва арагалыг хондур хөөрежип хонган. Эртенинде аалчының таалыңын дүптеп бергеш, чүүк чүдүрер аъдынга ийи улуг барба тарааны чүдүрүп бергеш, келир чылын дустап чорааш, ужуражыр бис дишкеннер. Шаанда бистиң ада-өгбеливис ынчаар чурттап, бот-боттарынга дузалажып чораанын кулаам-биле дыңнап, караам-биле көрүп өстүм. Ам чүге ынчаар чурттап болбас деп, болур, чүгле күзээр болза.

Бо-ла бүгүнү бүдүрер дизе:

1. Мал, чер ажылында кижилерни бүгү тала-биле деткиир.
2. Бистиң өгбелерниң ажыглап чораан аргаларын амыдыралга ажыглаар.
3. Ажыл кылыпкы дег кижилерни ажылга хаара тудуп, организастаар.
4. Оорлаар чорук-биле демиселди күштелдирер. Ону шуут чок кылыр (чурттакчы бүрүзү, өг-бүле, бажың, квартал, кудумчу, суур, хоорайның база өске-даа организациялар шупту кады демнежир). Чүге дээрге, бистиң иштивистен оорлап турар болгай, шупту кижи оорланмайн турар болгай.
5. Кайы-даа удуртур-баштаар черлер негелдени, харыысалганы бедиткеш, чон дээш ажылдаары чугула.

Данзын-оол ДАДАР-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Шагаан-Арыг хоорай.

Чагаалар аразындан

МАКТАЛ-БАЙЫР ЧЕДИРЕЙН

Автор кижиге редакция-биле харылзаа тударынга таарымчалыг байдалды тургузарынга кандыг-даа албан чери «хаайынга» какпас болган бо сарыг-сугланчак үеде авторларга улуг деткимчени ыңай-бээр чоруп турар хуу машиналар чолаачылары сагыш човап, дуза кадып турарлар.

Чагаа хавының, маркаларның, өске-даа харылзааның янзы-бүрү ачы-дуза хевирлериниң өртек-үнези хүн бүрү, ай, квартал, чыл санында-ла талыйтыр өскерлип, өзүп турар болганда, редакцияже барык-ла хүннүң чыгыы чагааларны автор кижи чорудуп кээрге «аарышкылыг» болбастың аргазы чок. Эң ылаңгыя пенсионер кижиниң «балдырынга» дээр-дир. Ооң хараазы-биле чамдык таварылгаларда, Кызыл баар дээн машиналыг таныш-көрүш, дөргүл-төрел, ак сеткилдиг, чөптүг, дузааргак оолдардан чагааларымны оларны дамчыштыр чорудуп турар мен. Харын мырыңай дүргени-биле чедер ужурлуг материалдарлыг чагааларымны ол оолдардан катап-катап чагааш, чорудуптарга, дыка таарымчалыг-дыр.

Ылаңгыя мээң редакцияга чедер чагааларымны Суг-Аксы суурда чурттап турар дузааргак, биче сеткилдиг, шынчы, машина-техниказы туруушкун, үрелиишкинге таваржып озалдавас, ынаныштыг Көгүй-Маадыр Анай-оолович Ондар, Вячеслав Бавуужапович Ондар, Севээн Дүдерович Ооржак, Виктор Экержепович Ооржак, Владимир Сатович Ондар, Вячеслав Көрген-оолович Монгуш, Петя Дивииевич Сат, Борис Быстан-оолович Донгак олар ак сеткилдии-биле чедирип берип турарынга өөрүп четтириишкиннинг сөстерин солун дамчыштыр илеретпестиң аргам чок. Болар чүгле чагаалар чедирип бээри-биле кызыгаарланмайн, солун-сеткүүлдер номчуурунга база сонуургалдыглар. Мээң бижип турар чүүлдеримни, шүлүктеримни, чогаалдарымны, шоодугларымны, медээлеримни бо-ла сонуургап номчаан болурлар. Солун — чоннуң көрүнчүү деп чүвени медереп билирлер.

Ынчангаш мээң чогаадыкчы ажылымга канчаар-даа аажок сагыш човангыры-биле деткимчени чедирип турар бо үстүнде ады кирген чаңгыс чер-чурттугларымга өөрүп четтириишкинимниң чылыг, чымчак сөстеринден эгелээш, оларга моон ыңай аас-кежиктиг делгем ак орукту күзевишаан, бо чүүлдеримни мооң адааанда одуруглар-биле доозуп көрейн:

Чагааларымны редакцияга
Саат чокка чедирип бээр.
Патентичи оолдарга,
Мактал-байыр чедирейн.

Бораш ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

ПЕДАГОГИКА

ШКОЛА — АДА-ИЕ — БИРГИКЛАССЧЫ

«Шынның» бөгүнгү «Педагогика» арнында школа назы четпээн болгаш эге классче белеткенип турар ургларны өөредип, кижизидеринге эргежок чугула айтырыгларга хамаарышкан материалдарны парладывыс. Елизавета Ооржаковна Тюлюш — эге класстар башкылап ажылдаа-ла, барык 30 чыл чедип орар, арга-дуржулгазы бедик башкы. Уруглар-биле ажылдан эскерип көргени чугула чүүлдерни башкы номчукчу ада-иелерге сүмелеп турар. Бо башкының ажыктыг чүүлдерин чаа өөредилге чылынга уткуштур парладывыс.

Школага өөренип кирген ургларның эки өөредилгезиниң бир үндезини — сайзыраңгай чугаа болур. Уругнуң чугаазы-биле деңге угаан-медерел сайзыраар. Чугаазы сайзыраңгай ургларга өөренири-даа чиик.

САЙЗЫРАҢГАЙ ЧУГАА ЧУГУЛА

Бичии уруглар бирги класска өөренип эгелей бергенде, баштайгы хүннеринде-ле илереп келир бергедээшкиннери турар — үннерни болгаш сөстерни шын адап билбези болгаш аас чугаазының сайзыралының четпези. Бо четпестерже өйүнде кичээнгей салып, этпес болза, уругнуң номчуп, бижип өөрениринге дыка шаптыктыг. Олар-биле логопед башкылар ажылдаар апаар.

Бичии ургларның чугаазының шын сайзыралынга ада-иениң ролю улуг. Уругнуң чугаазы үнүп турда, ооң сөстерни шын адаарынче кичээнгейни углаар херек. 4,5-5 харлыг уруг төрээн дылының бүгү үннерин шын адап билген турар ужурлуг. Ол үеге чедир назы-хар аайы-биле үн адалгазы чоорту хевирлеттинер.Беш харга чедир уругнуң чамдык үннерни чассыдыр адаарын норма деп болур. Тода эвес адап турар үннер, сөстерин уруг-биле чугаалажып тургаш, эде ададыр, билбес чаа сөстерин айтып берип, кылдыныглар сөстерин тайылбырлап бээр. Сөс, чугаага өөретпеске, бичии кижи боду чугаалай бербес. Чамдык ургларның шулуннааш, чассыг сөстерин үгле ада-иелери билир таварылгалар тургулаар.

Кулааның дыннаары багай, эриннер, дыл база диштерниң тургузуу шын эвес болза, ол үннер адаарынга шаптыктыг. Эмчиге диштерин, кулаан эмнедип тургаш, ургга дузалап болур.

Школага өөренип чедип келген бичии ургларның сөс курлавырын хынааргa, ыяштар, куштар, каттар, балыктарның үгле ниити аттарын билир, а чаңгыстап адын адап билбес боор. Кандыг-даа ыяшты азы ооң чуруун көргүзерге, ыяш азы терек дээр. Өннерни, аяк-саваларның аттарын солуур. Кружка, стакан, аякты ылгап билбес, сакпыңны паш-даа дээр. Чамдык суурга өскен уруглар безин азырал, черлик амытаннарның адын, оларның оолдарының адын четче билбес болгулаар. Ылаңгыя ясли-сад барбайн турган уруглар чамдык ойнаарактарның безин аттарын билбес, ооң-биле ойнап чорбаан болгаш, сөс курлавыры кончуг ядыы болур.

Аас чугаазының эки сайзыралы — үгүртүр номчуп, частырыг чок бижип, эки өөрениринiң үндезини. Бодалдарын, номчаан, дыннаан үүлүн шын, дес-дараалаштыр, долу домактар тургузуп, аас-биле илередип шыдавас кижи эдертиг, чогаадыг бижиринге бергедээр, үге дизе аас болгаш бижимел чугаа харылзаалыг болгай. Чамдык уруглар сөстерни бодунуң адаары-биле бижиир, сөстерниң, домактарның ужу-бажын бижиир, орнун солуп кааптар боор. Ооң чылдагааны-биле багай демдектер алгаш, ургларның өөредилгеге сонуургалы кудулап, эштериниң деннелинден чыдып каап эгелээр.

Номчуп өөредип турар үеде, үжүктерни быжыг кылдыр танып өөредип алыры чугула. Чамдык уруглар үжүктерни, сөстерни билир, ынчалза-даа оларны слог, сөс кылдыр кожуп шыдавастар. Эгезинде сөстерниң үжүктерин шын номчааш, артканнарын чогаадып адай-даа бээр. Номчуп алган слогту катап-катап адатпайн, улаштыр дараазында слог, сөстү номчударга эки.

Бо частырыгларны болдурбас дизе, сөстүң анализ, синтезин кылдыртып өөредир: сөстүң эгезинде, ортузунда, сөөлүнде үнүн тыптырар, слогтарга чардырар, ажык база ажык эвес үннерни тодарадыр. Адырык үннерни адааш, сөс тургузар. Чижээлээргe: о, р, у, н деп үжүктерни адаткаш, «орун» деп сөстү тургустурар.

Сөстү көжүрерде часпас кылдыр слогтап өөредир. Мындыг оюнну ойнадыр: баштайгы слогун адааш, ургже мячикти октаарга, сөстүң слогун ол чедир адаар: садыг, ки-жи, мал-чын...

Шүлүктер, үлегер домактар, дүрген чугаалар, тывызыктарны доктааттырып, сөс курлавырын байыдарга, номчулга техниказын сайзырадырынга идигни бээр, үге дизе адап билир сөзүн номчууру белен болур.

Ада-иелер кассага, магниттиг самбырага слогтар, сөстер, домактар тургустуруп, сөстер-биле оюннар ойнадыр болза, ургларның частырыглыг бижиири эвээжээр. Кудумчуга агаарлап, театр, парк кирип чорааш, орукка таварышкан плакаттар, чарлалдарны номчудуп чоруурга, уруглар аажок сонуургаар.

Салаалар-биле оюннар ургларның чугаа-домаан сайзырадырынга салдарлыын тыва чон шаандан тура эскерип, оюннарны чогаадып, өөредип чораан. Амгы үеде орус, тыва дылдарда адалга органнары болгаш салаалар гимнастикаларынга ажыглап болур оюннарлыг номнар хөй үнүп турар.

Японияда салааларга мергежилгелерни 3 айлыындан эгелеп кылдыртып турар. Уругнуң адыштарын, салааларын өрү-куду чаңгыстап суйбап, массажтаар, адыштар аразынга карандашты, шарикти борбаңнадыр чууктаар дээн хевирлиг оюннарны ойнадыр.

Салаалары шимченгир ургларның холунуң үжүү чараш болур. Бижиири багай ургларны хөй бижидерге холунуң үжүү экиживес. Пластилин, дой-биле дүрзүлер тудуп, чуруктар өннедип, идиктер шидидип, өөктер өөктедип, чинчилер дистирип,от ыяжы-биле янзы-бүрү дүрзүлер тургузар оюннар ойнадып, аргып, даарадып, хачы-биле саазында дүрзүлерни оя кестирерге, салаалар шимченгир болур.

Ынчангаш ада-иелер урглары школага киргеш, номчуп, бижип өөренгиже оларже доктаамал кичээнгейни салыр ужурлуг.

САЛААЛАР ШИМЧЕНГИР БОЛЗУН

Холдуң салааларының шимченгиринден уругнуң сөс адаары, дыл-домааның, угаанының сайзыралы дорт хамааржырын эртемденнер шинчилээн. Олар боттарының ажылдарынга холдуң салааларын сөс адаарынга киржип турар чаак, дыл, диш дээн ышкаш органнарга деннеп болур деп санап турар.

Кайы-даа чоннарның аас чогаалында салааларны шимчедип, тудуп, базып тургаш ойнаарыска шүлүкчүгештерлиг оюннар хөй. Тыва аас чогаалында салаалар-биле оюннарны ургларга өөредири чугула. «Матпаадыр» деп номда ол дугайында бижип, салаа бүрүзүн адап, массажтап, айтып, кижиргендирип тургаш өөредирин тайылбырлаан. Холдуң кезектерин база адап, тудуп, өөредип аар. Ойнап турда, ургларның дылы сайзырап, чаа сөстерни доктаадып ап, оочур езугаар, дес-дараалаштыр санап адап, өттүнүп тургаш өөренир. Бичии кижи чагыртпайн турар салааларын өске холунуң салаалары-биле чыттыр идер азы улуг кижи дузалажыр мындыг хевирлиг шүлүкчүгештерлиг, сөстерлиг оюннар сактып алырын экижидер. Салаалар ээлгир, шимченгир болурга, бижип өөренирге чиик, холу шылавас болур.

Специалистер салаалар сайзырадыр мындыг хевирлиг мергежилгелерни кылдыртырын сүмелеп турар: ойнаарактыы аай-дедир тудуп-суйбап сонуургадыр; салаалар, адыштарның минничелин экижидер дашты хоюг, дески, кидиргей, дөстектерлиг ойнаарактар тудусса эки; хевиниң улуг-биче өөктерин өөктедип, шидиишкинин шидидип өөредир; мугур баштыг хачы-биле саазында чуруп каан дүрзүлерни оя кезери; хачының бистерин чуруктуң аайы-биле ээй тудуп, кайыын эгелээш, каяа төндүрерин кезип эгелээр мурнунда айтып бээр. Ол кезер дүрзүлерни уруг-биле кады чогаадып алырга, улам сонуургаар. Кезип алган дүрзүлерни санап өөренирингe ажыглап болур. Пластилин, дой-биле дүрзүлерни туттурары. Тускай өннээр чуруктарлыг номнарда чуруктарны өннедири. Пластмасс трафаретте ан-мен, машина дээн хевирлиг дүрзүлерни саазынга чурааш, будудар, штрихтедир. Улуг-биче хемчээлдерлиг конструкторларны эптедири. Хендирлер, ленталарны өрүп, чежери. Уругнуң чажын өрүп өөредири. Банкалар аксын ажыдып, хаап, ээрери. Чинчилер, өөктерни хендирге дизери. Өөктерни илери. Аргыттынып, даараныры. Крупа аймаан арыгладыры. Мяч, кубик, пирамида, мозаика-биле оюннар ойнадыры. От ыяжы-биле дүрзүлер тургузары. Моон-даа хөй янзы мергежилге, оюннарны тускай литературадан көрүп, өөренип ап болур.

Чамдык ада-иелер школа назыны четпээн ургларынга үжүктерни бижидип өөредип турган боор. Ынчангаш чамдык ургларны башкы эде бижидип өөредир ужурга таваржыр. Үге дизе ийленчээн сагытпаан, үжүктү кайын эгелээш, каяа төндүрерин өскээр өөредип каапкан боор. Ынчангаш башкылар үгле үжүктүң элементилерин бижидип өөредирин сүмелеп турар.

Өг-бүлеге, ясли-садка салаалар сайзырадыр мергежилгелерни, оюннарны ойнадып турар болза, ургларның дылы, угаан-медерели сайзырап, школага өөренирде белеткелинге эки салдарлыг болур.

ОЙНААРАКТАРНЫҢ ҮЖУР-ДУЗАЗЫ

Ада-иелер ургларынга ойнаарак садып бээрге, бичии када ойнааш, сонуургавайн октаптарын хомудап чугаалажып турарын бола дыннап болур. Чамдык уруглар ойнаарактарның иштики тургузуун сонуургааш, ону адырып, үреп ойнаар. Назы-харынга таарышпас ойнаарактарны база дораан үреп кааптарлар. Бичии уруглар ойнаарактың утказын, өртээн, ооң-биле канчаар ойнаарын билбес болгаш ындыг. Дыка чараш чуруктарлыг, ойнаарактарлыг номну беш харлыг уруг дыка үр сонуургал-биле топтап көөр, а бир харлыг уруг номнуң арыннарын дораан ора соп кааптар. Ооң орнунга эрги солун тутсуп бээр болза, ол сеткилинге хандыр ону шылырадып, ора соп ойнаар. Ургга кадыг даштыг номчугаштан садып бергени дээре, ону ол аай-дедир тудуп, чуруктарын үр-ле топтап көөр.

Ада-ие оглунга электрилиг демир-орук деп ойнаарак садып берген. Оглу вагоннарны рельстерден дүжүргеш, шалага идип ойнаар болган. Ол хире назылыг кижиге чуул ойнаар дугуйлуг ойнаарак тааржыр болганы олдур. Мындыг таварылгада ойнаарактыы уруг өскүжеге чедир шыгжап каап болур азы уруг канчаар ойнаксаар-дыр, ынчаар ойнаарын чөпшээрээр херек. Ойнаарактарның дузазы-биле чаш уруг дыннап, чугаалап, көрүп өөренир.

Бир хар ажып турар уругнуң колясказынга азы удуур орунунуң кырынга янзы-бүрү өннүг, кыңгырааш ойнаарактарны азып бээр болгай. 2-3 харлыг уруг орунунуң кырында олуртуп каан каас-чараш хептиг ойнаар-кысты дыка амырап көөр. Дээптерге, чараш үннер үндүрер «удувас оол» ойнаарактыы сонуургаар, 3-6 айлыг ургга тудуп алгаш чаяр шыңгырааш ойнаарактар, дээрбектер, резин ойнаарактар тааржыр. Улуг эвес шокар пөс быжындызы база эки ойнаарак болуп болур, үге дизе ону тудуп алгаш, уруг ону хере соп, дырыштыр тудуп, силгип ойнаар.

6-9 айлыында улуг, хевири, өңү янзы-бүрү ойнаарактар херек. Тос айлыг ургга кубиктер, үүрмек чүүлдер уштуп-сугар хуунчугаш, мячиктер, чууп ойнаар шариктер садып берзе эки. Ындыг-даа болза, бо хире уруглар бажың иштиниң херекселдери: аяк-сава, сакпың аксы дээн ышкаш чүүлдерни ойнаарак кылдыр ажыглаарынга ынак болур.

Бир харлыында дээрбектерни пирамиданың өзээнче кедириптер апаар. Хааржакчыгашты хендирге баглап бээрге, сөөртүп өөренир. Бир харлыг ургларга улуг чүвелерниң иштинче бичиилерин чыып, киир суктуруп ойнадыр. Бир хар ажа бергенде мячиктер, машиналар, кубиктер, ойнаарыстарны садып берип болур.

2-3 харлыг ургларның шимченгир чоруун сайзырадып өөредирде обруч, бөмбүк, а холдуң салааларын сайзырадырда чазып, эптээр ойнаарактар ажыглаттырза эки. Пластилин-биле дүрзү тудуп, карандаш, краскалар-биле өннээринге ынак болур. 3-5 харлыглар ойнаар-кыстар, машиналар-биле ойнаксаар.

6-7 харлыглар ындыг-ла кончуг ойнаарак хереглевес. Олар бодунуң чогаадып алганы эт-севи-биле ойнаксаар. Диванны далайда корабль, сыртыкты камгалал дээрбээ, а креслону улус чурттавайн турар ортулук деп чогаадырлар.

Шаанда тыва уруглар янзы-бүрү дүрзү хевирлиг даштар-биле өг тип, сайзанактаарынга ынак чораан. Ол даштар өгнүң ээлери, мал-маганы кылдыр хуула бээр. Сайзанактап тургаш, уруглар шаандакы тыва араттарның амыдыралын ойнап, улуг-бичии улустарны өттүндүр чугаалап, хүндүлежир. Бо оюн ургларны чурттаргa белеткеп, кижизиг мөзүшынарны хевирлеп, ургларны улус-биле харылзажып, чугаалажырынга өөредип чораан. Амгы үеде садыгларда ойнаар-кыстың бажың херекселдериниң дузазыбиле уруглар ойнап турарлар.

Чаа ойнаарактыы садып бергеш, ооң-биле канчаар ойнаарын көргүзүп, кады ойнаарга, уруг аажок сонуургаар. Чаа ойнаарактарны хөйну саткан ажыы чок. Бар ойнаарактарының чаа шынарларын сонуургадыр. Кезек ойнаан соонда, ойнаарактарны чажырып каар. Элээн үе эрткенде, уштуп бээрге, таныыр ойнаараан көргеш, амырап ойнаар.

Мындыг чүүлдү сактып алыр болза эки: уругнуң назыны чаш болган тудум, ойнаараа эвээш болур. Ойнаарактар көвүдээрге, уруг сонуургавас. Олар анаа чыглы берген чыдар. Бичии уруг ойнаан соонда хөй боорга, оларны чыып, аайлай салырындан безин чалгааараар апаар. А бир эвес уруг бичии автомобильдер, солдатчыгаштар коллекциялап чыып турар болза, аңаа ада-иези дузалажыр ужурлуг.

Ургларны ойнаарактарын белекке берип өөредир, өске ургга өөрүшкүнү шаңнаары аскежик деп чүвени билиндирери артык эвес.

Елизавета ТЮЛЮШ,
Бора-Тайга ортумак школазының эге класс башкызы.

Чаа өөредилге чылы-биле!

„АКАДЕМИК“ ШКОЛАВЫС

Алаш биле Дапсы хемниң
Аразында шөйлүп баткан,
Алгыг-делгем кудумчуда,
Аажок чараш школа бар.

Ажы-төлдүң өөрүшкүзү
“Академик” школавыс
Алдар-аттыг, хүндүткелдиг,
Арбын көвей башкыларлыг.

Клуб-биле деңге чаржып,
Культураның одаа болуп,
Дискотека, танцы, ыры
Диңмиттелген школавыс.

Сайгылгааны чайынналган,
Сайзанак дег суурувустуң
Ажы-төлү, башкылары
Ам-даа улам хей-аът кирзин!

Дүмен-оол ИРГИТ.
Дапсы-Аксы. Кара-Хөл.

ХООЧУННАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

2005-2006 чаа өөредилге чылын Кызылдың көдээ ажыл-агый техникуму өске өөредилге черлери-биле бир дөмей эки белеткелдиг уткуп турар. Тургустунуп келген төөгүзүнден бээр техникум Тыванын улус ажыл-агыйынга ажылдаар кадрларны хөйү-биле белеткеп келген. Бөгүнде көдээ ажыл-агый хоозураан байдалдадаа болза, үениң аайы-биле өскертилгелерни кылып, херек болуп турар апарган чаа-чаа мергежилдерни ажыдып, сургуулдарны доостуруп үндүрүп турар.

Эрткен чылын техникумну 120 кижи дооскаш, аңгы-аңгы мергежилдиң дипломнарын алган. Эки өөредилгелиг дооскаш, улаштыр дээди өөредилге черинче кирип алганнар база эвээш эвес. Ол дээрге ында ажылдап турар, бедик арга-дуржулгалыг, хүлээнген ажылынга ак сеткилдиг башкыларның кызымак ажылының көскү түннели-дир. Коллективте хүндүткелдиг башкыларның адын чаа өөредилге чылының бирги хүнү — сентябрь 1-ниң байырлалында чоргаарал-биле адап болур. Ол дээрге Антонина Герасимовна Федорова, Валентина Николаевна Ермолина (көдээ ажыл-агый салбырының башкылары), Екатерина Петровна Краснова (бухгалтерлер башкызы), Оксана Өлзей-ооловна Бегзи (мал эмчилериниң башкызы), Салбак Александровна Кара-оол (даштыкы дыл), Роман Кызыл-оолович Шинин (күш-культура) база директорнуң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы Сергей Ильич Метелев олар-дыр.

Чылдан чылче башкылар ол-ла состав-биле өөредилге чылын эгелеп, доозуп турар. Ажылдакчыларның ажылдан үнер-кирер чоруу шуут ховар. Ол дээрге техникумнуң администрациязының кадрлар-биле үре-түннелдиг ажылының ачызы дээрзи чугаажок.

Техникумнуң сургуулдарының өөренир бажыңының септелгезин июль айда-ла дооскан. Кабинеттер дериттинген, чырык, чылыг. А ниити чурттала бажыңы база долузу-биле септеттинген, ону кылырынга сургуулдар боттары улуг үлүг-хуузун киирген. Көдээ ажыл-агый техникумунуң ниити чурттала бажыңы бо чоокку чылдарда хоорайда (өөредилге черлериниң) эң-не дээрелериниң санында кирип турар. Ында арыг-силиг-даа, сагылга-чурум-даа быжыг.

Бо чайын абитуриентилер эвээш эвес болган, конкурс улуг. Мал эмчизи, экономист, бухгалтер, аудитор, фермер, сайгарлыкчы дээн ышкаш мергежилдерге өөредири-биле сургуулдарны хүлээп алган. Чаа өөредилге чылында бир дугаар ажыттынып турар бөлүк база бар, ол дээрге страхование талазы-биле тускай мергежилдиглерни доостурар бөлүк-түр.

Республиканың сайзырапхөгжүүрүнге эргежок чугула кадрларны белеткеп турар бо өөредилге черин дооскан мен деп чоргаарланып чоруур кижилер хөй болгай, оларның саны ам-даа чылдан чылче немежир дээрзи чугаажок.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

УГУН САЛГААН...

Бай-Тайганың Шуй сумузунда хөйге, чонга хүндүткелдиг башкылар — күжүгеттерниң өг-бүлези чурттап орар. Олар бир оол, үш кысты өстүрүп, кижизиткен. А өөреткен, эртем чедирген ажытөлүн санаар болза, та чеже чүве! Ынчангаш Зоя Шагаалаң, Күргек Аракчаа Күжүгеттерге мөгейип, оларның буянынга өөрүп чоруурлар суурувуста эмгежок.

Өг-бүленің улуг уруу Аяна авазының изин истеп, башкы мергежилди чедип алган. Ол Барыын-Хемчик кожуунну Аксы-Барлык суурда ажылдап, чурттап чоруур. Күжүгеттерниң оглу Аңнаар-оол Тээлиде профтехучилищеде мастер башкы. Оон өөнүң ишти база башкы. Оон бичии оглу Аңгыр Тыванын күрүне университединде география факультединиң үшкү курузунда өөренип турар. Хеймер оглу Аңчы — школачы.

Хүндүткелдиг ада К.А.Күжүгет 1972 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан. Ол бүгү назынында школага мал ажылы (животноводство) башкылап, чолаачылар өөредип келген. Күш-ажыл стажы 35 чыл ашкан. Сөөлүнде Шуй суурга Ак-Довуракты автошколазының салбырын ол ажыткан. Бүдүн суурнуң улуг-бичии кижилерин машина мундуруп өөреткен дизе хөөредиг болбас. Оон өөредип каан өөреникчилери республиканың аңгы-аңгы булуннарында ажылдап, чурттап чоруур. Ол суурнуң улуг аңчызы, балыкчызы, спортчузу. Кылбас-тутпас чүвези чок башкы, ылаңгыя мячилиг хоккей ойнаар талазы-биле арга-дуржулгалыг спортчу. Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш К.А.Күжүгет ДОСААФ-тың Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Зоя Шагаалаң база бедик арга-дуржулгалыг башкы. Билии, дуржулгазы четчир-даа болза, ол доктаамал дилээшкинде, чогаадыкчы ажылда. Ынчангаш оон кичээлдери дыка солун. Хар-назы дөгээн-даа бол, олут орбас, аргыттынган, даараанган орар. Башкының шаңнал-макталдарыдаа хөй.

Аравыста мындыг онзагай кижилер чурттап чорда, ажы-төл дээш сагыш чиик, сергек.

Дадар-оол СҮРҮН.
Шуй. Бай-Тайга.

Ийиги класстың тергиин эки өөреникчизи — Айдыс Кара-оол.

Биргиклассчы "курзуклайлар"

Чаа өөредилге чылының бүдүүзүнде Бии-Хем кожуунну Сесерлиг школазынга өөредилге чылынга белеткелин, ажыл-амыдыралын сонуургап, четтивис. Школаның директору С.Х.Ачын-оол, директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Т.А.Допчаа олар ажыл-агый аайы-биле Кызыл хоорай кире берген, чок болду. Бисти директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы Алевтина Маадыр-ооловна Удумбара уткуп алды.

Эрткен 2004-2005 өөредилге чылында Сесерлиг ортумак школазын 152 өөреникчи дооскан. Оларның 27-зи тоску классты, 10 кижи 11 классты дооскан. Күрүне шылгалдаларын шупту эки дужааган. Оларның ийизи дээди өөредилге, 7-и тускай ортумак өөредилге черинче кирип алганнар.

2005-2006 өөредилге чылында 151 уруг өөренип кирер, оларның 12-и курзук диштиг, чаптанчыг биргиклассчылар. Ургларны 32 башкы эртемнерниң “далайынче” эжиндирип киирер, оларның 22-и дээди эртемниг башкылар. Школа чаа өөредилге чылынга шупту талазы-биле белеткенип алган. Класстарның септелгезин адаиениң күжү-биле чайгы үеде, июнь айда-ла, кылып алган болду. Адаиелерге школа септелгезинге кезээде идепкейлиг киржип турары дээш школа администрациязының мурнундан өөрүп четтиргенин солун дамчыштыр илередирин башкылар дилээн. Чаа өөредилге чылынга белеткел дээш чарлаттынган мөөрейге Сесерлиг школазы үшкү черни ап, 1 мун рубль-биле шаңнаткан.

Бо 2005 чылда Бии-Хем кожуунну төвү Туран хоорайның 120 чыл оюн база демдеглеп эрттирер болгай. Аңаа тураскаадып Сесерлиг школазы сентябрь 1-де байырлыг чыскаал үезинде чечектер мөөрейин чарлаан. Класстар аңаа идепкейлиг белеткенип турар, байырлыг чыскаал соонда, Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан спортчу оюннарны организастап эрттирер.

Ургларны Тыванын болгаш Россияның төлептиг хамаатылары кылдыр кижизидер сорулга-биле школада “Аныяк Тыва” деп уруглар эвилели ажылдап турар. Ол эвилелче школада өөренип турар шупту уруглар кирип турар. “Россияның хамаатызы мен”, “Хамааты кижиниң кол документизи — паспорт” база Тиилелгениң 60 чыл оюнга тураскааткан “Тыва эки турачы кыс — Вера Байлак”, “Дайынга чок болган улустуң чырык адынга төлептиг болур бис”, “Маадыр пионерлер”, “Тиилелге салюду” дээн чижектиг кежээлерни, класс шактарын, чыыштарны эрткен өөредилге чылының дургузунда удаа-дараа эрттирген. “Чылдың клазы” деп конкурска эге класстар аразындан 2-ги классчылар (оларның башкызы Ольга Ондаровна Кара-оол) база үстүкү класстардан 8-ки классчылар (башкызы Алдынай Григорьевна Ооржак) төлептиг болганнар.

Өөредилге чылының дургузунда 7 бөлгүм, 8 спорт секциялары ургларны хаара тудуп, ажылдап келген. Ыры болгаш чазанылга бөлгүмнеринде ургларның көргүзүглери чыл төнчүзүнде эки деп демдеглеттинген. Сесерлиг школазының өөреникчилери кожуун чергелиг “Бо ырыларны уттуп болбас ужурлуг бис” деп конкурска үш дугаар база чазап каан чүүлдер делгелгезинге бирги черге төлептиг болганнар. Бо өөредилге чылында “Хор” бөлгүмүн ажыдар деп турар.

Кызылдың башкы колледжизиниң доозукчузу Артур Валерьевич Шагдыр эрткен өөредилге чылында бир дугаар ажылдап келген-даа болза, бодунуң талазындан кызымак чоруун көргүзүп, спорт талазы-биле эки көргүзүглерни чедип алган. Ол школага спорт шөлүн кылып каан, хаак спортун сайзырадыр дээш дыка кызып турар, школада хаактар чок-даа болза, өскээртен дилеп эккелгеш, ургларны хаактадып өөредип турар. Школаның өөреникчилери Эчисмаа Тодуп (8 кл), Долума Лапчар (8 кл), Арат Салчак (9 кл), Алдын-Херел Тондуп (4 кл) республика чергелиг чадаг-чарыш маргылдаазынга чемпионнар болган. Кожуун чергелиг хаак маргылдаазынга Арат Салчак бирги черге төлептиг болган. Школаның ургларны командазы Тыванын Чазак Даргазының кубогу дээш болуп эртип турар республика чергелиг маргылдаага кожуун адын камгалап ойнааш келгеннер.

Интернатта турар ургларны-биле катай амыдыралы чегей өг-бүлелериниң ургларын 60 хире өөреникчини хүнде үш катап изиг чем-биле чемгерип турары дыка эки. Моон мурнунда чүү-даа чок тонаттына берген турган интернатты ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак катап септедип берген.

Школаны 26 чыл стажтыг Саяна Хомушкуевна Ачын-оол билдилиг удуртуп турар. Коллективи директорунуң ажылын дыка мактаар, үнелээр болду. Школаның эки ажылдыг башкыларынга Т.А.Допчаа, А.М.Седен-оол, А.М.Удумбара, А.Х.Седен-оол, О.О.Кара-оол олар хамааржыр.

Директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы А.М.Удумбара чаа өөредилге чылынга Сесерлигниң амыдыралы чегей өг-бүлелери безин бойдустуң катчимис, тооруун чыып, садып тургаш, ургларын дыка чараш кылдыр кедирип, өөредилге хеременнери-биле четчелеп берип турарын чугаалады. Сесерлигниң школачыларынга, башкыларынга чаа өөредилге чылы-биле чедиишкиннери күзедивис.

Алдынай СААЯ.

Эки ажылдыг башкы О.О.Кара-оол өөреникчилери-биле.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Сентябрь 2 – Таңныыл-пост албанының тургустунган хүнү

АМЫДЫРАЛДЫҢ АК-КАРА ТАЛАЛАРЫНЫҢ ХЕРЕЧИЛЕРИ

Таңныыл-пост ажылдакчыларының ажылы белен эвес. Кыштың соогунда, чайның изиинде олар хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалап, хондурдүндүр дежурныйлаашкынны чорудуп турар. Оларның хүлээлгелериниң аразында эң-не чугулазы — административтиг корум-чурум хажыдыышкыннарын база ол ышкаш кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазы.

Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң ТПА ротазының командириниң кадрлар болгаш кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы Эрес Суванның демдеглээни дег, ында эрес-дидим, кадыкшыырак оолдар ажылдап турар, чүге дээрге кижи бүрүзү ындыг аар-берге ажылды угбас-ла болгай. Ук адырның ажылы чүгле күш-дамыр талазы-биле эвес, а угаан-медерелге болгаш сагыш-сеткилге база берге. Кем-херек үүлгедиишкини, өг-бүле иштинге чөрүлдээлер база озал-ондак болган черлерже бирги ээлчегде чорудар кижилер база ТПА ажылдакчылары. Олар дежурныйлаан санында-ла, амыдыралдың аккара талаларының дириг херечилери болуп турар дээрзи чажыт эвес. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, батальонга албан-хүлээлге эрттирери баштайгы көрүштен ышкаш, амыр-ла эвес.

Оларның ажылын орта билбес кижилерден чадаг нарядтар болгаш автотаңныылдар чүнү-даа кылбайн турар деп чугааны кижи бо-ла дыннап болур. Ынчалза-даа херек кырында ындыг эвес, харын-даа сыр дедир суг болгулаар. Бо хүннерде Пальмбах кудумчузунда хуу бажыңның хериминиң иштинге ээлериниң кадат чок арттырып каан «Жигули» автомашиназын оорлап аппарган турган. Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң ТПА ротазының командири Виктор Лавровтуң бодунуң удуртулгазыбиле ажылдаан 118 дугаарлыг таңныылдың шудургу ажылдаанының түннелинде, дараазында хүнде оорлаткан автомашинаның турар чери тодараттынган. Машинаны кезектерге чазып турган оорлар ол-ла черинге туттурган.

Бо демниг бөлүк чаңгыс эвес удаа үптээшкиннерни ажыткан. Чижээ, август 9-та 5 дугаар школа чоогунга чаа-ла пенсия акшазын ап алгаш, кел чораан улгады берген херээжен кижиниң сумказын аныяк оол ушта соп алган. Виктор Лавров, Айдыс Монгуш болгаш Александр Борисов үптээшкин болганының дугайында медээ алган соон дарый "изии-биле" оорну тудар дээш оперативтиг хемчеглерни дарый алган. Ооң түннелинде үптекчи ол чоокта бир бажыңның подвалындан туттурган.

Таңныыл-пост албаны наркотиктер-биле демисел ажылынга база улуг үлүүн кииришпирип турар. Таңныыл-пост албанының ажылдакчылары Андрей Скосарев, Мөңге-Херел Саая база Орлан Сенди автовокзал девискээринге дежурныйлаашкын үезинде "Кызыл — Абакан" аразының рейс автобузунуң бир пассажири сүрээдеп, бодун "чиктиг" алдынып турарын эскерип кааннар. Ону улуг орук чоруур кижиниң дүвүреп турары кылдыр бодааш, анаа эрттирип болур-ла турган харын, ынчалза-даа мергежээн шагдааларның эскериичел чоруу оларны хайтатпаан — хыналда үезинде "чиктиг" пассажирниң багажындан элээн каш коробка наркотиктиг бүдүмелди тыпкан.

Профессионалдыг бедик мергежили болгаш тергиин албан-хүлээлгези дээш милицияның улуг сержантызы Артур Аракчаа биле биче сержант Роман Винокурну онзалап демдеглеп каары артык эвес.

Ынчангаш чаныңардан эртип чыткан милиция нарядын кылган үүлү чок деп буруудаткан херээ чок: олар хөй-ниитиниң корум-чурумун хайгааараар албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, өскелер дээш кажан, каяа, каш шак азы каш секунда болгаш боттарының амы-тынын харамнанмайн баары кымга-даа билдинмес.

Ая БЮРБЮ,
ИХЯ-ның парлалга албаны.

Ленин, 18 дыннадып тур

Бо чылдың август 22-ден 28-ке чедир республикага 151 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң 97-зин изии-биле илередип тыпкан. Неделя дургузунда 5 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыынга өжегээр өлүмнүг хора чедирген — 2, кижиниң кадыынга өжегээр аар кемдээшкин чедирген — 11, күштээшкин — 4, дээрбедиишкин — 11, оорлаашкын — 46 болган. Спирт холумактыг 6076,3 литр суук үүлдү хавырган. Оруктарга автотранспорттуң 7 озал-ондаа болган, аңаа 3 кижи амы-тынындан чарылган, 14 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган. Эзирик чораан 1443 кижини туткан, оларның 507-зин эзириктер сергедир черге чедирген. Биче хулиган чорукту кылганы дээш 205 кижини туткан. Административтиг харыысалгага 712 кижини онааштырган.

Ак-Довурак. Центральная кудумчузунда бажыңның бир квартиразынга 51 харлыг ажыл чок Валерийниң өлүг мөчүзү август 27-де 7 шакта тывылган. Хөрээнче бижек-биле балыглатканындан амы-тынындан ол чарылган. Бо кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырып турар Бижиктиг-Хая суур чурттуг 25 харлыг ажыл чок хамааты туттурган. Ол өчүүн бере берген.

Барыын-Хемчик кожуунуң прокуратуразы истелгени чорудуп турар.

Өвүр кожуун. Август 22-де Солчур суурнуң чурттакчызы билдинмес кижилер Шивилиг деп черге оттап чораан 15 чылгы малды оорлап алгаш чоруй барганын милицияның дежурный кезээнге дыннаткан. Шагдаалар дораан истелгени чорутканындан бо херекке каразыттырып турар Хорум-Дагның чурттакчылары — 2 кижи туттурган. 12 баш чылгы малды ээзинге эгиткен.

Улуг-Хем кожуун. Август 25-те КАИ инспектору ВАЗ-21083 автомашинаны хынап көөрге, Шагаан-Арыг чурттуг ажыл чок 27 харлыг чолаачының машиназынга наркотиктиг бүдүмелге хамааржыр үүл илерээн, ону хавыргаш, экспертизага хынаарыбиле чоруткан.

Таңды кожуун. Август 24-те "Мак" операциязын чорудуп турар үеде Межегей суур чурттуг 1955 чылда төрүттүнген хамааты Монгуш туттурган, ону хынап көөрге, наркотиктиг бүдүмелге хамааржыр үүл бар болган, ону хавыргаш, хынап көөрү-биле чоруткан.

Кызыл хоорай. Август 23-те Мир кудумчузунда, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баазазынга Абакан хоорай чурттуг 45 харлыг чолаачының КамАЗ-зы туттурган, ону хынап көөрге, 6020 литр спирт холумактыг суук үүл бары илерээн, ону хавырган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

Михаил Васильевич БОРБАЙ-ООЛ

Тыва Республиканың Чазаа болгаш Өөредилге болгаш эртем яамызы 2005 чылдың август 30-де 64 харлыында Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының республиканың элээди ургларның туризм төвүнүң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Михаил Васильевич Борбай-оолдуң хенертен мөчээнин ханы кажыыдал-биле дыннадып тур.

Михаил Васильевич 1942 чылдың апрель 17-де Кызыл хоорайга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген. Кызылдың № 2 школазынга өөренип турган. Школага эртер янзы-бүрү хемчеглериниң, спортчу маргылдааларның болгаш уран чүүл көрүлделериниң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи чораан. 1962 чылда школа дооскаш, Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы ортумак школазынга музыка болгаш ыры башкызы болуп ажылдап эгелээн.

Ыраккы Чөөн чүктүң Бирги онзагай агаар-десант армиязынга шериг херээн төлептиг эрттиргеш, ол-ла школага шериг херээн башкылаары-биле ээп келген. Эртем-билигге изиг чүткүлдүг болгаш шериг соонда, Кызылдың пединститудунуң биология болгаш химия факультединче өөренип кирген. Ону дооскаш, 1976 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайның № 2 школазынга класстан дашкаар кижизидилге ажылдарының организатору кылдыр ажылдап кирген.

Михаил Васильевич улус өөредилгезиниң ажылының бүгү чадаларын — музыка башкызындан эгелээш, школа директору (Чадааның № 1 школа), районнуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи, Тыва Республиканың Педагогика өөредилгезин хөгжүдер институттуң (Башкылар билии бедидер институт) ректорунга чедир ажылдаан.

Ректорлап ажылдап тура, Михаил Васильевич педагогика кадрларының билиг-мергежилин бедидериниң айтырыын чугулалап, олче улуг кичээнгейни угландырып чораан, боду Россияның Эртемнер академиязының аспирантуразынга өөренип турган. Ол — кижилерге кичээнгейлиг болгаш биче сеткилдиг, республиканың башкыларының аразынга ат-алдарлыг удуртукчу бооп чораан. Дыка хөй педагогтарга ол чүгле ажыл-албан эвес, оларның хууда айтырыгларын шиитпирлээринге дузалажып келген болгаш ажылдакчыларның профессионал өзүлдезинге салдар чедирген.

1996 чылдан бээр ол республиканың элээди ургларның туризм төвүнге ажылдап турган.

Михаил Васильевич республиканың хөй-ниити амыдыралының идепкейлиг киржикчизи чораан. Ол Чөөн-Хемчик кожуунуң район болгаш хоорай совединиң улус депутадынга каш дакпыр соңгуткан, Өөредилгениң национал айтырыгларының Сибирь регионунуң чөвүлелиниң кежигүнү чораан.

Михаил Васильевичиниң спортка база улуг сонуургалдыг турган, ынчангаш ол бо адырда эвээш эвес шаңналдарлыг. Спорттуң черниң уг-шиин тывар хевиринге спорт мастери, Тывага спорттуң бо хевириниң эге чадазын салган. Ол даады-ла республика, зона, Бүгү-россия чергелиг маргылдааларже турисчи бөлүктерни удуртуп чедип чораан болгаш ооң өөреникчилери каш дакпыр шаңналдыг черлерни ээлеп келген. Хөй санныг спорт мастерлери болгаш кандидаттарның башкызы болуп, боду 1979, 1980, 1982 чылдарның социалистиг чарыжының тиилекчизи.

Михаил Васильевич хөй шаңналдарның эдилекчизи. Ооң бодунуң ажылынга ак сеткилдиг хамаарылгазы болгаш бедик чедиишкиннери Чазактың бедик шаңналдарынга төлептиин көргүскен. Ол "Улус өөредилгезиниң тергиини", "Күш-культура болгаш спорттуң тергиини", "Шылгараңгай күш-ажылы дээш" медальбиле, РФ-тиң Өөредилге яамызының "РФ-тиң ургларын, элээдилер аразынга туризмни сайзырадырынга киирген үлүг-хуузу дээш" хөрек демдээ-биле, "В.И.Ленинниң 100 харлаанынга» юбилейлиг медаль-биле, Тыва Республиканың Президентизиниң хүндүлел бижии-биле, ВЛКСМ ТК-ның болгаш өске-даа яамылар, ведомстволарның хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Михаил Васильевич республикада, делегейде болуп турар бүгүле үүлдерни сонуургаар, парлалганы кичээнгейлиг хайгааараар болгаш боду чаңгыс эвес удаа массалыг информация чепсектеринге материалдарын үндүрген. Турисчи-чурт-шинчилел ажылдары, назы четпээннер аразынга корум-чурум үрээшкиннеринге хамаарыштыр профилактиктиг ажылдар болгаш школачыларның өөредилгези болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан ооң өскедаа материалдары Москва, Новосибирск, Кызыл хоорайның солунсеткүүлдеринге үнгүлээн.

Ол бүзүрелдиг өг-бүле ээзи, үш ургларынга кичээнгейлиг ада, уйнуктарының ынак кыргана-чазы, берге үеде кижиге дузазын кадып кээринге белен эш чораан. Ол мурнакчы ажылдыг педагог, салым-чаяанныг удуртукчу, бөдүүн болгаш интеллигент кижи чораан.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы Михаил Васильевичиниң өг-бүлезинге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Чазаа.
Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы.

"Арат" банкызының дыннадыы

Чээли организациязын эргелеп-башкарар талазы-биле түр администрация "Арат" коммерциялыг фермер, чер банкызы ажык акционер ниитилел (моон ыңай "Арат" КФЧБ ААН) бүрүткел эрткен номери 1947 1992 чылдың 07.07, юридиктиг адрези: Тыва Республика, Каа-Хем суур, Агния Барто кудумчузу, 12, **дараазында үүлдү дыннадып тур:** чээли алыкчыларының «Арат»"КФЧБ ААН-ге негелделерин түр администрация бодунуң ажыл-чорудулгазының үезинде дараазында адреске хүлээп алыр:

667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 23, кабинет 309, тел.: (39422) 9-30-35, (39422) 9-30-75.

БАЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Ветеринарлыг болгаш фитосанитарлыг федералдыг хайгаарал албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң балыктаашкын хайгааараар килдизи Красноярск крайның болгаш Тыва АССР-ниң девискээринде хемнер-хөлдерге анаа болгаш спортчу балыктаашкын чорудар дугайында дүрүмнериниң 23 үүлүнүң "ж", "з", "и" пунктуларынга дүүштүр дыннадыры болза:

Енисей хемниң шупту адырларынга база ооң уннарынга **кадыргыны, мыйытты, белди** – сентябрь 1-ден октябрь 10-га чедир;

Хантайка хемниң аксындан өрү Енисей хемге **сиг** биле **ряпушканы** – сентябрь 25-тен ноябрь 15-ке чедир;

Тыванын болгаш Хакасияның хемнер-хөлдеринге **сиг, пелядь** база **ряпушканы** – октябрь 1-ден январь 1-ге чедир **БАЛЫКТААРЫ ХОРУГЛУГ.**

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңында № 220 өрээлинде улусчу **эмнекчи-магистр** ижин-баар, гайморит, импотенция, арагадан, остеохондроз, депрессия, нерв аарыын, өске-даа аарыглардан эмнээр.

Адыштан шинчилеп көргеш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачытты, каргыш-чатканы чайладыр. Шо-төлге, хуваанак, кыдат хуваанак, өң-биле хуваанак салыр. Ажыл-агыйга, өөредилгеге берге айтырыглар тургустуна берзе, кыска үе иштинде сеанс эрттирип тургаш, дузалаар.

Тел.: 8.905.929.2175.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7794. Чагыг 97.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыы болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.